

Dating the Ḥadīth of “Seven Aḥruf (Letters)” Based on the Combined Isnād-Text Analysis Method

Abdulhadi Faqhi Zadeh¹ , & Fatemeh Dastranj²

1. Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, University of Tehran. Email: faghizad@ut.ac.ir

2. Corresponding Author, Associate Professor, Department of Quranic and Hadith Sciences, Faculty of Humanities, Arak University, Arak, Iran. Email: f-dastranj@araku.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received: 13 March 2025
Received in revised form:
6 April 2025
Accepted: 2 May 2025
Available online: 18 June 2025

Keywords:
Dating,
Sab'at Aḥruf,
Qur'ānic Revelation,
Common Link,
Variant Readings.

ABSTRACT

Objective: The ḥadīth of sab'at aḥruf (“seven letters”) is one of the most debated topics in Qur'ānic studies. Due to its multiple textual versions, this narration has given rise to diverse interpretations and, at times, raised doubts about Qur'ānic integrity. The present study aims to date the sab'at aḥruf narration by employing a combined isnād–matn analytical method across both Sunni and Shī'ī sources.

Method: This research adopts a descriptive–analytical approach and a combined isnād–matn dating method. First, different textual variants were collected and isnād networks reconstructed; then, textual content was analyzed and enriched with isnād data to reconstruct the historical development of the narration.

Results: The study shows that this narration occurs far more frequently in Sunni sources than in early Shī'ī works, appearing only in al-Ṣadūq's writings, which nevertheless conflict with his doctrinal position affirming a single mode of Qur'ānic revelation. Most isnād networks lack a common core transmitter, except for reports describing the dispute between 'Umar ibn al-Khaṭṭāb and Hishām ibn Ḥakīm over Sūrat al-Furqān, where Ibn Shihāb al-Zuhri functions as the main common link and Mālik ibn Anas and Layth as secondary links. Furthermore, some variants interpret the “seven letters” as pertaining to Qur'ānic meaning and exegesis rather than formal recitational differences.

Conclusions: The isnād–matn analysis indicates that the sab'at aḥruf narration is not directly related to the concept of the canonical qirā'āt sab'a but rather to dialectal and linguistic facilitation. External dating attributes the narration to the final years of the Prophet's life, while the companions' surprise at hearing variant recitations suggests that systematic variant readings did not exist in early Islam.

Cite this article: Faqhi Zadeh, A., & Dastranj, F. (2025). Dating the Ḥadīth of “Seven Aḥruf (Letters)” Based on the Combined Isnād-Text Analysis Method. *Studies of Quran Reading*, 13 (24), 7-42. <https://doi.org/10.22034/qer.2025.18877.1261>

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/qer.2025.18877.1261>

Abstract

One of the significant discussions in Quranic history revolves around the narrations reporting the Quran's revelation upon seven *aḥruf* (letters/forms). Due to the variety of textual versions of the "Seven *Aḥruf*" narrations, numerous interpretations have emerged. While these narrations may indicate a facilitative measure for the diverse dialects and languages of early Muslims, they have also been the source of controversy, raising concerns over potential textual distortion of the Quran.

This paper applies a methodological and combined *isnād*-text analytical approach to examine the narrations of the "Seven *Aḥruf*" found in both Sunni and Shi'a sources. Through the analysis of variant transmissions, *isnād* mapping, and incorporation of *isnād* data into textual analysis, the study reveals that the core message of these narrations is the Prophet Muhammad's (PBUH) endorsement of recitational variation to ease Quranic recitation. Notably, this concept is absent from early Shi'a sources, though it appears in *Bihār al-Anwār*, citing Sunni references.

The *isnād* network mapping indicates the absence of a central common transmitter chain among these narrations. Furthermore, based on contextual clues such as the companions' shock upon encountering different recitations, it is evident that the phenomenon of *qirā'āt* (recitational variants) was not widely recognized during their time. Therefore, the popular interpretation of "Seven *Aḥruf*" as referring to the Seven *Qirā'āt* lacks historical grounding. Internal textual analysis suggests that the term "*aḥruf*" likely pertains more to interpretive and semantic dimensions of the Quran rather than phonetic or dialectal ones. *Isnād* mapping also reveals that the subset of narrations citing the dispute between 'Umar and Hishām in reciting *Sūrat al-Furqān* contains both primary and secondary common narrators, unlike the other isolated *isnāds*.

Introduction

Narrations regarding the Quran's revelation upon "seven *aḥruf*" form a central topic within the discourse on *ikhtilāf al-qirā'āt* (recitational differences), provoking varied interpretations of the term *ḥarf*. Some scholars understand it as referring to seven synonymous modes of expression, while others equate it with the Seven Canonical *Qirā'āt*. Given that certain renditions of these narrations may imply instability or distortion in the Quranic text, a meticulous reexamination is essential.

Hadith dating plays a critical role in uncovering the historical trajectory and transformation of these narrations. Two primary dating methods are employed: external dating, which relies on contextual and circumstantial data, and internal dating, based on isnād and textual clues.

By examining the textual variants, mapping isnād structures, and integrating isnād data with textual analysis, one can uncover the developmental trajectory of these narrations, clarifying their underlying motives, contexts, and structural changes.

Methodology

This study adopts a descriptive-analytical method grounded in the combined isnād-text historical dating approach, applied to the narrations of “Seven Aḥruf” across Sunni and Shi‘a hadith collections.

First, variant versions of the narration were compiled and their isnād chains mapped. Then, textual content was analyzed, and finally, isnād data were integrated into the textual examination to complete the historical dating process.

The methodology includes:

External dating through contextual clues.

Review of different textual versions in classical hadith and jurisprudential sources.

Identification of narrators and possible common link(s) in the transmission chains.

Final conclusions derived from the synthesis of isnād and matn analysis.

Findings

Most discussions around the “Seven Aḥruf” narrations emerge within the broader topic of Quranic revelation and recitational differences. A combined isnād-textual historical reading reveals that:

These narrations appear far more frequently in Sunni sources than in Shi‘a ones.

In early Shi‘a collections, they are virtually absent, with the exception of *Kḥṣāl* by Shaykh Ṣadūq, whose *al-I‘tiqādāt* contradicts the notion, stating the Quran was revealed on one ḥarf only.

Variants of the narration differ not only in content but also in the formulation of the core phrase “unzila al-Qur’ān ‘alā sab‘at aḥruf.”

Some narrations interpret aḥruf semantically, referring to exoteric/esoteric meanings, multiple interpretations, or juridical rulings. These are transmitted through isolated chains and occur less frequently than those concerning recitational disputes.

Conclusion

The isnād network of the majority of the “Seven Aḥruf” narrations consists of isolated transmission paths, lacking central or shared transmitters - except those involving the dispute between ‘Umar ibn al-Khaṭṭāb and Hishām ibn Ḥakīm over Sūrat al-Furqān. These contain a primary common link through Ibn Shihāb al-Zuhrī, and secondary common links through Mālik ibn Anas and al-Layth.

External dating situates these narrations in the final years of the Prophet’s life. However, given that the recitational dispute occurred over Sūrat al-Furqān, a Meccan surah, and considering the intense reaction of ‘Umar and Ubayy ibn Ka‘b to hearing different recitations, it is evident that formal qirā’āt differences had not yet emerged during the early period of revelation.

Thus, the claim that the Quran was revealed on “Seven Aḥruf” is neither essential nor directly related to the Seven Qirā’āt. Instead, the narrations likely reflect linguistic accommodations for different dialects or interpretive dimensions, not fully-fledged recitational variants.

تاریخ گذاری روایت «سبعة أحرف» بر اساس روش تحلیل ترکیبی إسناد-متن

عبدالهادی فقهی زاده^۱، و فاطمه دست رنج^۲

۱. استاد گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه تهران، رایانامه: faghizad@ut.ac.ir

۲. نویسنده مسئول، دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه اراک، رایانامه: f-dastranj@araku.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	هدف: روایت «سبعة أحرف» یکی از مهم ترین مباحث تاریخ قرآن است که به نزول قرآن بر هفت حرف اشاره دارد. این روایت، به دلیل تحریرهای گوناگون، تفاسیر مختلفی یافته و گاه به شبهه تحریف قرآن دامن زده است. هدف پژوهش حاضر، تاریخ گذاری روایت «سبعة أحرف» با بهره گیری از روش تحلیلی و ترکیبی إسناد-متن در منابع فریقین است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۲۳	روش: تحقیق حاضر با رویکرد توصیفی-تحلیلی و روش تاریخ گذاری ترکیبی انجام شده است. بدین صورت که ابتدا تحریرهای مختلف روایت گردآوری و شبکه إسناد آن ترسیم شد، سپس محتوای متن تحلیل گردید و در نهایت داده های سندی به تحلیل متنی افزوده شد تا سیر تاریخی روایت بازسازی شود.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۱/۱۷	یافته ها: بررسی ها نشان می دهد که روایت «سبعة أحرف» در منابع اهل سنت بسامد بیشتری دارد و در منابع اولیه شیعه حضور ندارد، مگر در آثار شیخ صدوق که خود با باورهای کلامی او تعارض دارد. بیشتر این روایات فاقد حلقه مشترک اصلی اند و تنها در ماجرای اختلاف قرائت عمر و هشام بن حکیم در سورة فرقان، حلقه مشترک اصلی (ابن شهاب زهری) و حلقه های مشترک فرعی (مالک بن انس، لیث) مشاهده می شود. افزون بر این، برخی تحریرها دلالت دارند که مقصود از «هفت حرف» ناظر به حوزه معنا و تفسیر قرآن بوده است، نه اختلاف قرائات اصطلاحی.
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۱۲	نتیجه گیری: تحلیل ترکیبی إسناد-متن نشان می دهد که روایت «سبعة أحرف» با مسئله اختلاف قرائات سبعة ارتباطی ندارد و بیشتر ناشی از عوامل زبانی و لهجه ای بوده است. تاریخ گذاری بیرونی این روایات آن ها را به سال های پایانی حیات پیامبر ﷺ منسوب می سازد، اما واکنش های شدید صحابه در برابر اختلاف قرائت نشان می دهد که پدیده قرائات به معنای مصطلح، در صدر اسلام وجود نداشته است.
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۳/۲۸	
کلیدواژه ها: تاریخ گذاری، سبعة أحرف، نزول قرآن، حلقه مشترک، اختلاف قرائات.	

استناد: فقهی زاده، عبدالهادی؛ و دست رنج، فاطمه (۱۴۰۴). تاریخ گذاری روایت «سبعة أحرف» بر اساس روش تحلیل ترکیبی

إسناد-متن. مطالعات قرائت قرآن، ۱۳ (۲۰)، ۷-۴۲. <https://doi.org/10.22034/qer.2025.18877.1261>

© نویسندگان.

ناشر: جامعة المصطفی العالمیة.

مقدمه

یکی از مباحث مهم در تاریخ قرآن، روایاتی است که به نزول قرآن بر «هفت حرف» اشاره دارند (ابن حنبل، ۱۴۱۶: ۱۶/۳۵ و ۳۵۲/۳۸). این موضوع موجب برداشت‌های متعددی از معنای «حرف» شده است؛ برخی آن را به معنای هفت وجه در قالب الفاظ مترادف دانسته‌اند، در حالی که برخی دیگر وجوه هفت‌گانه را ناظر به «قرائات سبع» تلقی کرده‌اند (سیوطی، ۱۴۲۷: ۱۷۲/۱-۱۸۳). وجود تحریرهای مختلف^۱ و نیز اقوال گوناگون درباره این روایت، همچون دیدگاه گلدزیهر^۲ که در بررسی روایات «سبعة أحرف»، قرآن را به اضطراب در متن متهم می‌کند (گلدزیهر، ۱۳۸۳: ۲۰ و ۶۰-۶۱)، بر ضرورت بررسی این بحث می‌افزاید.

با توجه به اینکه پذیرش برخی تحریرهای روایات و اقوال مرتبط با آن‌ها ممکن است به شبهه تحریف قرآن منجر شود (اعرابی، ۱۳۹۰: ۴۷)، لازم است از روش‌های گوناگونی برای خوانش نظام‌مند متون دینی بهره بگیریم. تاریخ‌گذاری حدیث، یکی از این روش‌ها، به تعیین زمان تقریبی ظهور و سیر تحولات یک روایت در بستر تاریخ می‌پردازد (معارف و شفيعی، ۱۳۹۴: ۱۰۴). در تاریخ‌گذاری روایات، روش‌های مختلفی کاربرد دارند که مهم‌ترین آن‌ها «تاریخ‌گذاری بیرونی»^۳ و «تاریخ‌گذاری درونی»^۴ است (Cook, 1981: 25).

در تاریخ‌گذاری بیرونی، حدیث با استفاده از اطلاعات و زمینه‌های مستقل از سیر تطور،^۵ تاریخ‌گذاری می‌شود. این روش عمدتاً درباره احادیثی کاربرد دارد که به حوادث تاریخی مشخصی اشاره کرده‌اند (آقایی، ۱۳۹۰: ۱۰۵). در مقابل، تاریخ‌گذاری درونی مبتنی بر اطلاعات موجود در إسناد یا متن حدیث است. بسته به نوع داده‌های مورد استفاده، این روش به سه گونه تقسیم می‌شود: «تاریخ‌گذاری بر مبنای متن»^۶، «تاریخ‌گذاری بر مبنای إسناد»^۷ و «تاریخ‌گذاری بر مبنای تحلیل ترکیبی إسناد-متن»^۸ (Motzki, 2005: 52).

1. Variant/Version.

2. Ignaz Isaak Yehuda Goldziher (۱۸۵۰-۱۹۲۱م).

3. External dating.

4. Internal dating.

5. External grounds.

6. Matn- based dating.

7. Isnad- based dating.

8. Isnad- cum- matn dating.

در این پژوهش، با بهره‌گیری از روش تحلیلی، ابتدا از اطلاعات و قرائن بیرونی برای تاریخ‌گذاری مجموعه روایات «سبعة أحرف» استفاده می‌شود. سپس با بررسی تحریرهای مختلف این روایات در منابع حدیثی و فقهی شیعه و اهل سنت، نکات مؤثر در تاریخ‌گذاری متن تحلیل خواهد شد. گام بعدی، شناسایی «حلقه مشترک»^۱ در بررسی سندی روایت است که به تعیین تاریخ آن کمک می‌کند. در نهایت، تحلیل ترکیبی اسناد-متن، نتیجه نهایی این بررسی را ارائه خواهد داد.

پیشینه: تحقیق و بررسی پیرامون روایات «سبعة أحرف» بسیار گسترده و متعدد است. به عنوان نمونه، رضا مؤدب در کتاب نزول قرآن و رؤیای هفت حرف در شش فصل به نقد دیدگاه‌های برخی دانشمندان اهل سنت و بررسی روایات از نگاه عالمان شیعه پرداخته است. محمد صادق یوسفی مقدم در مقاله بررسی حدیث سبعة أحرف در منابع شیعی (۱۴۰۰)، ضمن بررسی سندی و دلالتی این روایات، آن‌ها را دسته‌بندی کرده تا نشان دهد که این روایات ارتباطی با مبحث قرائات هفت‌گانه ندارند.

در مقاله بررسی روایات أحرف سبعة در میراث امامیه (۱۳۹۳)، محمود کریمی و محسن دیمه‌کار با واکاوی گونه‌های نقل روایات سبعة أحرف در منابع روایی شیعه، و استناد به برخی منابع لغوی و فقه‌الحدیثی، تلاش کرده‌اند تا وجه جمعی میان روایات هفت حرف و حرف واحد ارائه دهند. همچنین، محسن رجبی در پژوهش خود، شناخت شرایط و اسباب صدور حدیث را در فهم درست روایات سبعة أحرف امری مهم دانسته و در مقاله زمینه‌های صدور روایات أحرف سبعة (۱۳۸۵)، بر اساس زمینه‌های صدور نشان داده است که این مجموعه از روایات، در جهت تبیین و اجرای اصل آسان‌سازی آموزش قرآن قرار دارند. غلامحسین اعرابی نیز در مقاله خود با عنوان نظریه‌ای جدید درباره نزول قرآن بر هفت حرف (۱۳۹۰)، ضمن بررسی مفاد مجموعه روایات سبعة أحرف، آن‌ها را بر اساس مضمون‌شان دسته‌بندی کرده است.

با این حال، عمده این پژوهش‌ها از حیث رجالی، سندی، دلالتی و مضمونی به مجموعه روایات سبعة أحرف پرداخته‌اند، اما هیچ‌کدام به موضوع تاریخ‌گذاری این روایات و استفاده از روش سند-متن نپرداخته‌اند، امری که ضرورت پژوهش در این زمینه را آشکار می‌سازد.

الف. تاریخ‌گذاری روایت «سبعة أحرف»

تاریخ حدیث یکی از مباحث نوین در مطالعات حدیثی است. مسائلی چون کتابت، تدوین، تبویب حدیث، مکاتب و جریان‌های حدیثی، و زمینه‌های اجتماعی-فرهنگی که در شکل‌گیری آن‌ها نقش داشته‌اند، از جمله موضوعاتی هستند که در این حوزه مورد بحث و بررسی قرار گرفته‌اند (راد، ۱۳۹۴: ۳۵). بر این اساس، تاریخ‌گذاری احادیث نه تنها زمان تقریبی پیدایش آن‌ها را از حیث مکان و زمان مشخص می‌کند، بلکه سیر تحولات تاریخی آن‌ها را نیز تبیین می‌سازد (معارف و شفیعی، ۱۳۹۴: ۱۰۴). این تاریخ‌گذاری به دو شیوه «بیرونی» و «درونی» صورت می‌پذیرد. البته تاریخ‌گذاری روایات در نگاه اسلامی تفاوت‌هایی بنیادین با دیدگاه محققان غربی دارد، چراکه حدیث در نگاه محققان غربی صرفاً به مثابه منبعی تاریخی و فاقد اصالت و اعتبار تلقی می‌شود.

۱. تاریخ‌گذاری بیرونی

در تاریخ‌گذاری بیرونی، عواملی خارج از متن و شبکه اسناد روایت مدنظر قرار می‌گیرند. حوادث تاریخی و شرایط اجتماعی در تعیین این تاریخ‌گذاری نقش بسزایی دارند.

سبب ورود روایت

یکی از نکات کلیدی در تاریخ‌گذاری بیرونی، بررسی سبب ورود یا شأن صدور روایت است. برای این منظور، می‌توان در متن حدیث به دنبال عناصری بود که تاریخ پیدایش یا کاربرد آن‌ها از طرق دیگر معلوم باشد (آقایی، ۱۳۹۰: ۱۰۷).

در میان مجموعه روایات «سبعة أحرف»، برخی روایات به اختلاف چند صحابی در تلاوت قرآن اشاره دارند. این اختلاف در قرائت سبب شد که آن‌ها قرائت خود را بر پیامبر ﷺ عرضه کنند. پیامبر ﷺ نیز پس از شنیدن قرائت‌های آن‌ها، عبارت مشهور نزول قرآن بر هفت حرف یا دستور قرائت قرآن بر هفت حرف را بیان کرد. صرف‌نظر از تحریرهای مختلف این روایات، برخی قرائن امکان تعیین تاریخ تقریبی آن‌ها را فراهم می‌کنند.

در برخی از این روایات، اختلاف میان عمر و هشام بن حکیم بن حزام نقل شده است. جریان مسلمان شدن هشام بن حکیم به فتح مکه بازمی‌گردد، زمانی که همراه پدر و برادرانش اسلام آورد (ابن قتیبه، ۱۹۹۲: ۳۱۱/۱). بنابراین، این دسته از روایات به سال‌های پایانی عمر شریف

پیامبر (ص) اشاره دارد، یعنی دورانی که ایشان در مدینه حضور داشتند. در برخی دیگر از روایات که به اختلاف ابی بن کعب با یکی دیگر از مسلمانان اشاره شده است، مکانی به نام «اضاءة بنی غفار» ذکر شده است (ابن حنبل، ۱۴۱۶: ۱۰۸/۳۵ و ۱۰۹)، که در نزدیکی مکه قرار دارد.

۲. تاریخ‌گذاری درونی

در این پژوهش، از روش تحلیل ترکیبی اسناد-متن استفاده شده است. بنابراین، لازم است ابتدا بررسی متنی و سپس بررسی سندی روایت به‌طور جداگانه انجام گیرد، و در نهایت، نتایج حاصل از این بررسی‌ها با یکدیگر مقایسه و ترکیب شوند.

ب. تاریخ‌گذاری بر مبنای متن

در تاریخ‌گذاری بر اساس متن، نخستین گام، شناسایی تحریرهای مختلف روایت است. در این بررسی، اشتراکات و اختلافات متنی در تحریرهای گوناگون استخراج می‌شوند تا روند تطوّر متن مشخص شود. این تحلیل به ارائه تصویری کلی از تغییرات صورت‌گرفته در متن روایت کمک می‌کند. اگر تغییرات ساختاری در متن تحریرها اندک باشد، ناشی از فرآیند نقل است؛ اما تغییرات ساختاری زیاد، بیانگر خاستگاه‌های متعدد روایت خواهد بود (Motzki, 1996: 73). شناسایی عبارات افزوده یا حذف‌شده و بررسی نسبت تحریرهای مختلف، امکان ترسیم ساختار اولیه روایت را فراهم می‌کند (آقایی، ۱۳۹۰: ۱۲۳).

در مورد مجموعه روایات «سبعة أحرف»، می‌توان تحریرهای متعددی را در منابع روایی، فقهی و تفسیری اهل سنت و شیعه یافت. البته سهم منابع اهل سنت در این زمینه به‌مراتب بیشتر است، و در کتب چهارگانه اصلی شیعه، نشانی از این روایت دیده نمی‌شود. برای ارائه و مقایسه تحریرهای مختلف این روایت، می‌توان آن‌ها را بر اساس مضمون اصلی در سه دسته جای داد. شایان ذکر است که این دسته‌بندی، با تغییرات اندک، در برخی مقالات دیگر نیز به‌کار گرفته شده است (کریمی، ۱۳۹۳: ۱۰۴؛ اعرابی، ۱۳۹۰: ۳-۴).

۱. «اضاءة» گودالی است که در آن آب جمع شده است. «اضاءة بنی غفار» مکانی نزدیک مکه است (حموی، بی‌تا، ۲۱۴/۱).

۱. روایات خبردهنده بر نزول قرآن صرفاً بر هفت حرف

ساده‌ترین تحریر این روایات در منابع اولیه اهل سنت، به صورت «نَزَلَ الْقُرْآنُ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ» (ابن حنبل، ۱۴۱۶: ۲۸۴/۷ و ۳۵۰/۳۳) یا «أُنْزِلَ الْقُرْآنُ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ» (ابن حنبل، ۱۴۱۶: ۱۶/۳۵ و ۳۵۲/۳۸) آمده است. در این روایات، که تعدادشان اندک است، توضیحی درباره معنای «حرف» ارائه نشده است. این نوع از روایات در منابع اولیه شیعی دیده نمی‌شود.

۲. مضمون روایات دال بر قرائت قرآن بر هفت حرف

این دسته، بیشترین بسامد را در تکرار روایات «سبعة أحرف» دارند و در میان آن‌ها نیز تحریرهای گوناگونی مشاهده می‌شود.

در برخی از این روایات، از جدال و مراء در قرآن نهی شده است: «أُنْزِلَ الْقُرْآنُ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ، الْمِرَاءُ فِي الْقُرْآنِ كُفْرٌ» (نسائی، بی تا (۱): ۳۳/۵). در مسند احمد بن حنبل، چهار تحریر دیگر از این روایت آمده است (ابن حنبل، ۱۴۱۶: ۳۶۹/۱۳). در سه مورد از این روایات، علت جدال و مراء، اختلاف در نحوه قرائت بیان شده است؛ به گونه‌ای که دو فرد بر سر خواندن آیه‌ای اختلاف داشته‌اند و پس از سؤال از پیامبر ﷺ، ایشان در پاسخ فرموده‌اند: «الْقُرْآنُ يُقْرَأُ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ، فَلَا تَمَارُوا فِي الْقُرْآنِ، فَإِنَّ مِرَاءً فِي الْقُرْآنِ كُفْرٌ» (ابن حنبل، ۱۴۱۶: ۸۵/۲۹). در انتهای روایت دیگری، ضمن اشاره به این اختلاف، آمده است: «إِنَّ هَذَا الْقُرْآنُ أُنْزِلَ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ، فَأَيُّ ذَلِكَ قَرَأْتُمْ فَقَدْ أَصَبْتُمْ، وَلَا تَمَارُوا فِيهِ، فَإِنَّ الْمِرَاءَ فِيهِ كُفْرٌ» (ابن حنبل، ۱۴۱۶: ۳۵۵/۲۹). همین عبارت بدون اشاره به اختلاف دو فرد، در صدر روایت دیگری نیز تکرار شده است (همان، ۳۵۳/۲۹).

تحریر دیگری از این روایات، به قرائت قرآن توسط جبرئیل بر پیامبر ﷺ اشاره دارد: «أَقْرَأَنِي جِبْرِيلُ عَلَى حَرْفٍ، فَرَجَعْتُهُ، فَلَمْ أَزَلْ أَسْتَزِيدُهُ وَيَزِيدُنِي، حَتَّى انْتَهَى إِلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ». این روایت، با اختلاف اندک در برخی کلمات، در جوامع حدیثی اهل سنت مکرر نقل شده است (بخاری، ۱۴۱۰: ۲۷۶/۵، ح ۲۸۷۴؛ ۱۰۲/۸، ح ۴۳۴۸؛ مسلم، ۱۴۱۲: ۵۶۱/۱، ح ۲۷۲؛ ابن حنبل، ۱۴۱۶: ۴۵۰/۴، ح ۲۷۱۷؛ ۲۰۶/۴، ح ۲۳۷۵؛ ۵۲/۵، ح ۲۸۵۸). در این روایات، عبارت «نَزَلَ الْقُرْآنُ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ» نیامده است، اما واژه «أَقْرَأَنِي» دلالت بر قرائت قرآن دارد، که در نهایت به هفت حرف ختم شده است. این صورت از روایات در منابع اولیه حدیثی شیعه مشاهده نمی‌شود، اما در بحار الانوار نقل شده است (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۰۷/۳۱).

۳. روایات اشاره‌کننده به نزول قرآن بر هفت حرف و مجاز بودن جایگزینی کلمات مترادف

در برخی از این روایات آمده است: «أُنْزِلَ الْقُرْآنُ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ، عَلِيمًا، حَكِيمًا، غَفُورًا، رَحِيمًا» (ابن حنبل، ۱۴۱۶: ۱۲۰/۱۴، ح ۸۳۹۰)؛ و در تحریر دیگری، «عَلِيمٌ حَكِيمٌ، غَفُورٌ رَحِيمٌ» (ابن حنبل، ۱۴۱۶: ۴۲۴/۱۵، ح ۹۶۷۸) ذکر شده است. برخی دیگر از این روایات، ضمن اشاره به اختلاف میان دو قاری، به نقش جبرئیل و میکائیل در افزودن حروف نزول قرآن اشاره کرده‌اند و در نهایت به جایگزینی کلمات مترادف رسیده‌اند. این روایات در برخی کلمات و عبارات با یکدیگر تفاوت دارند، که در جدولی در ادامه مشاهده خواهید کرد.

جدول ۱: تحریرهای گوناگون روایات «سَبْعَةُ أَحْرَفٍ» با اجازه جایگزین کردن کلمات مترادف به قاری

منبع	اختلاف عبارات				
ابن حنبل، ۱۴۱۶: ۳۴: ۷۰، ح ۲۰۴۲۵	كَلَّمَ شَافٍ كَافٍ، مَا لَمْ تُخْتَمِ أَيْهَ رَحْمَةٍ بِعَذَابٍ، أَوْ أَيْهَ عَذَابٍ بِرَحْمَةٍ	أَفْرَأَهُ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ	فَقَالَ مِيكَائِيلُ: اسْتَزَدَهُ، قَالَ	أَفْرَأَ الْقُرْآنَ عَلَى حَرْفٍ وَاحِدٍ	أَتَانِي جِبْرِيلُ وَمِيكَائِيلُ، فَقَالَ جِبْرِيلُ
ابن حنبل، ۱۴۱۶: ۳۴/ (۱۴۷) ۴۷، ح ۲۰۵۱۴ (غفاری، القرائات و الاحرف السبعة، ۱۲۸)	كُلُّ شَافٍ كَافٍ مَا لَمْ تُخْتَمِ أَيْهَ عَذَابٍ بِرَحْمَةٍ، أَوْ أَيْهَ رَحْمَةٍ بِعَذَابٍ تُحَوِّفُكَ تَعَالَى وَأَقْبِلْ، وَهَلُمَّ وَ ادْهَبْ، وَأَسْرِعْ وَ أَعْجَلْ	فَأَفْرَأَ عَلَى حَرْفَيْنِ، قَالَ مِيكَائِيلُ: اسْتَزَدَهُ، فَاسْتَزَادَهُ حَتَّى بَلَغَ سَبْعَةَ أَحْرَفٍ	قَالَ مِيكَائِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ: اسْتَزَدَهُ، فَاسْتَزَادَهُ، قَالَ	أَفْرَأَ الْقُرْآنَ عَلَى حَرْفٍ	أَنَّ جِبْرِيلَ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: يَا مُحَمَّدُ
ابن حنبل، ۱۴۱۶: ۳۵: ۸۵، ح ۲۱۱۴۹ (غفاری، القرائات و الاحرف السبعة، ۱۲۵)	لَيْسَ مِنْهَا إِلَّا شَافٍ كَافٍ، إِنْ قُلْتَ: غَفُورًا رَحِيمًا، أَوْ قُلْتَ: سَمِيعًا عَلِيمًا، أَوْ عَلِيمًا سَمِيعًا فَالِلَهُ كَذَلِكَ، مَا لَمْ تُخْتَمِ أَيْهَ عَذَابٍ بِرَحْمَةٍ، أَوْ أَيْهَ رَحْمَةٍ بِعَذَابٍ	إِنِّي أَفْرَأْتُ الْقُرْآنَ، فَقُلْتُ: عَلَى حَرْفَيْنِ، فَقَالَ: عَلَى حَرْفَيْنِ، أَوْ ثَلَاثَةٍ؟ فَقَالَ الْمَلَكُ الَّذِي مَعِيَ: عَلَى ثَلَاثَةٍ، فَقُلْتُ: عَلَى ثَلَاثَةٍ، حَتَّى بَلَغَ سَبْعَةَ أَحْرَفٍ	فَقَالَ: "بَلَى، كَأَلَكُمَا مُحْسِنٌ مُجْمِلٌ قَالَ: فَقُلْتُ لَهُ: فَضْرَبَ صَدْرِي، فَقَالَ: يَا أَيُّ بَنٍ كَغِبٍ	فَأَتَيْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقُلْتُ: أَلَمْ تَقْرُنِي أَيْهَ كَذَا وَكَذَا؟ قَالَ: " بَلَى" فَقَالَ ابْنُ مَسْعُودٍ: أَلَمْ تَقْرُنِيهَا كَذَا وَكَذَا؟	أَبِي بَنٍ كَغِبٍ، قَالَ: قَرَأْتُ أَيْهَ، وَقَرَأْتُ ابْنَ مَسْعُودٍ خَالَفَهَا

منبع	اختلاف عبارات				
ابو داود، ۱۴۲۰: ۶۴۱/۲، ح ۱۴۷۷ (غفاری، القرائات و الاحرف السبعة، ۹۶)	ثُمَّ قَالَ: لَيْسَ مِنْهَا إِلَّا شَافٍ كَافٍ، إِنَّ قُلْتُ: سَمِيعًا عَلِيمًا عَزِيزًا حَكِيمًا مَا لَمْ تَخْتِمِ آيَةً عَذَابٍ بِرَحْمَةٍ، أَوْ آيَةً رَحْمَةٍ بِعَذَابٍ	إِنِّي أَقْرَأُ الْقُرْآنَ، فَقِيلَ لِي: عَلَى حَرْفٍ أَوْ حَرْفَيْنِ، فَقَالَ الْمَلِكُ الَّذِي مَعِيَ: قُلْ عَلَى حَرْفَيْنِ، قُلْتُ: عَلَى حَرْفَيْنِ، فَقِيلَ لِي: عَلَى حَرْفَيْنِ أَوْ ثَلَاثَةٍ، فَقَالَ الْمَلِكُ الَّذِي مَعِيَ: قُلْ عَلَى ثَلَاثَةٍ، قُلْتُ: عَلَى ثَلَاثَةٍ، حَتَّى بَلَغَ سَبْعَةَ أَحْرَفٍ	قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «يَا أَيُّ	-	-
نسائی، بی تا (۲)، ۱۱۸، ح ۹۴۰ نسائی، بی تا (۱): ۳۲۷/۱، ح ۸/۱۰۱۲ (غفاری، القرائات و الاحرف السبعة، ۱۲۱)	كُلُّهُنَّ شَافٍ كَافٍ	ثُمَّ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَا أَيُّ إِنَّهُ أَنْزَلَ الْقُرْآنَ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ	فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَقْرَأُوا يَا أَيُّ فَقَرَأْتُهَا فَقَالَ لِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَحْسَنْتُ ثُمَّ قَالَ لِلرَّجُلِ اقْرَأْ فَقَرَأَ فَخَالَفَ قِرَاءَتِي فَقَالَ لَهُ رَسُولُ اللَّهُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَحْسَنْتُ	لَهُ مَنْ عَلَّمَكَ هَذِهِ السُّورَةَ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقُلْتُ لَا تُعَارِفُنِي حَتَّى تَأْتِيَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّ هَذَا خَالَفَ قِرَاءَتِي فِي السُّورَةِ الَّتِي عَلَّمْتَنِي	أَبِي بَنٍ كَتَبَ قَالَ: أَقْرَأَنِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سُورَةَ قَبِيْنَا أَنَا فِي الْمَسْجِدِ جَالِسٌ إِذْ سَمِعْتُ رَجُلًا يَقْرُؤُهَا يَخَالِفُ قِرَاءَتِي فَقُلْتُ
ابن حنبل، ۱۴۱۶: ۷۰/۳۵، ح ۲۱۱۳۲ نسائی، بی تا (۲)، ۱۱۸، ح ۹۴۱ نسائی، بی تا (۱): ۳۲۷/۱، ح ۱۰۱۳: ۵/۵، ح ۳/۷۹۸۶ و (غفاری، القرائات و الاحرف السبعة، ۱۱۶)	فَكُلُّ حَرْفٍ شَافٍ كَافٍ	إِنَّ جَبْرِيلَ وَ مِيكَائِيلَ عَلَيْهِمَا السَّلَامُ أَتَيَانِي فَقَعَدَ جَبْرِيلُ عَنْ يَمِينِي وَ مِيكَائِيلُ عَنْ يَسَارِي فَقَالَ جَبْرِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ اقْرَأِ الْقُرْآنَ عَلَى حَرْفٍ قَالَ مِيكَائِيلُ اسْتَزِدْهُ اسْتَزِدْهُ حَتَّى بَلَغَ سَبْعَةَ أَحْرَفٍ	فَقُلْتُ يَا نَبِيَّ اللَّهِ أَقْرَأْتَنِي آيَةَ كَذَا وَ كَذَا قَالَ نَعَمْ وَ قَالَ الْآخَرُ أَلَمْ تُفَرِّقْنِي آيَةَ كَذَا وَ كَذَا قَالَ نَعَمْ	فَقُلْتُ أَقْرَأْنِيهَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَ قَالَ الْآخَرُ أَقْرَأْنِيهَا رَسُولُ اللَّهُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأَتَيْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ	أَبِي قَالَ: مَا خَالَفَ فِي صَدْرِي مُنْذُ أَسْلَمْتُ إِلَّا أَنِّي قَرَأْتُ آيَةً وَ قَرَأَهَا آخَرُ غَيْرَ قِرَاءَتِي

منبع	اختلاف عبارات				
ابن حنبل، ۱۴۱۶: ۸۶/۳۵ ح ۲۱۱۵۲	قَالَ: أَقْرَأُ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ، فَالْقُرْآنُ أَنْزَلَ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ	فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "يَا أُبَيُّ، إِنَّ مَلَكَئِنِّ أَتَيْتَنِي، فَقَالَ أَخَذَهُمَا: أَقْرَأُ عَلَى حَرْفٍ، فَقَالَ الْآخَرُ: زِدْهُ، فَقُلْتُ: زِدْنِي، قَالَ: أَقْرَأُ عَلَى حَرْفَيْنِ، فَقَالَ الْآخَرُ: زِدْهُ، فَقُلْتُ: زِدْنِي، قَالَ: أَقْرَأُ عَلَى ثَلَاثَةٍ، فَقَالَ الْآخَرُ: زِدْهُ، فَقُلْتُ: زِدْنِي، قَالَ: أَقْرَأُ عَلَى أَرْبَعَةِ أَحْرَفٍ، قَالَ الْآخَرُ: زِدْهُ، قُلْتُ: زِدْنِي، قَالَ: أَقْرَأُ عَلَى خَمْسَةِ أَحْرَفٍ، قَالَ الْآخَرُ: زِدْهُ، قُلْتُ: زِدْنِي، قَالَ: أَقْرَأُ عَلَى سِتَّةٍ، قَالَ الْآخَرُ: زِدْهُ	قَالَ: "بَلَى، وَأَنْتَ قَدْ أَحْسَنْتَ" فَقُلْتُ بِيَدَيَّ: قَدْ أَحْسَنْتَ مَرَّتَيْنِ، قَالَ: فَضَرَبَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِيَدِهِ فِي صَدْرِي، ثُمَّ قَالَ: " اللَّهُمَّ أَذْهَبْ عَنْ أُبَيِّ الشَّكَّ" فَفِضْتُ عَرَقًا، وَامْتَلَأَ جَوْفِي فَرَقًا	فَقُلْتُ: انْطَلِقْ إِلَيْهِ، فَاتَيْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقُلْتُ: اسْتَفْرَيْ هَذَا، فَقَالَ: "اقْرَأُ" فَقَرَأَ، فَقَالَ: " أَحْسَنْتَ" فَقُلْتُ لَهُ: أَوْ لَمْ تَقْرُنِي كَذَا وَكَذَا؟	أُبَيُّ بْنُ كَعْبٍ، قَالَ: سَمِعْتُ رَجُلًا يَقْرَأُ، فَقُلْتُ: مَنْ أَقْرَأُكَ؟ قَالَ: رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
مسلم، ۱۴۱۲: ۵۶۲/۱، ح ۲۷۳	أَنْ هَوْنٌ عَلَى أُمْتِي. فَرَدُّ إِلَيَّ الثَّالِثَةُ: أَقْرَأُ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ. فَلَمْ يَكَلِّ رَدُّهُ رَدُّتُكَهَا مَسْأَلَةً تَسْأَلُنِيهَا.	فَلَمَّا رَأَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَا قَدْ غَشِيَنِي ضَرْبُ فِي صَدْرِي، فَفِضْتُ عَرَقًا «۲». وَكَأَنَّمَا أَنْظُرُ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ فَرَقًا. فَقَالَ لِي «يَا أُبَيُّ! أُرْسِلْ إِلَيَّ: أَنْ أَقْرَأُ الْقُرْآنَ عَلَى حَرْفٍ. فَرَدَدْتُ إِلَيْهِ: أَنْ هَوْنٌ عَلَى أُمْتِي. فَرَدُّ إِلَيَّ الثَّانِيَةُ: أَقْرَأُ عَلَى حَرْفَيْنِ. فَرَدَدْتُ إِلَيْهِ	فَأَمَرَهُمَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَرَأَا. فَحَسَنَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ شَأْنَهُمَا. فَسَقَطَ فِي نَفْسِي مِنْ التَّكْذِيبِ. وَلَا إِذْ كُنْتُ فِي الْجَاهِلِيَّةِ	فَلَمَّا قَضَيْنَا الصَّلَاةَ دَخَلْنَا جَمِيعًا عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ. فَقُلْتُ: إِنَّ هَذَا قَرَأَ قِرَاءَةً أَنْكَرْتُهَا عَلَيْهِ. وَدَخَلَ آخَرُ فَقَرَأَ بِسَوِي قِرَاءَةٍ صَاحِبِهِ	عَنْ أُبَيِّ بْنِ كَعْبٍ، قَالَ: كُنْتُ فِي الْمَسْجِدِ. فَدَخَلَ رَجُلٌ يُصَلِّي. فَقَرَأَ قِرَاءَةً أَنْكَرْتُهَا عَلَيْهِ. ثُمَّ دَخَلَ آخَرُ. فَقَرَأَ قِرَاءَةً بِسَوِي قِرَاءَةِ صَاحِبِهِ
ابن حنبل، ۱۴۱۶: ۱۰۲/۳۵ ح ۲۱۱۷۱	أَنْ هَوْنٌ عَلَى أُمْتِي، فَأُرْسِلُ إِلَيَّ: أَنْ أَقْرَأَهُ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ.	فَلَمَّا رَأَى الَّذِي غَشِيَنِي، ضَرْبُ فِي صَدْرِي، فَفِضْتُ عَرَقًا، وَكَأَنَّمَا أَنْظُرُ إِلَى اللَّهِ	فَقَالَ لَهُمَا النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "اقْرَأُ" فَقَرَأَ، قَالَ: "	فَدَخَلْنَا عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقُلْتُ: يَا رَسُولُ	أُبَيُّ بْنُ كَعْبٍ، قَالَ: كُنْتُ فِي الْمَسْجِدِ.

منبع	اختلاف عبارات				
	وَلَكَ بِكُلِّ رَدَّةٍ مَسْأَلَةٌ تَسْأَلُ فِيهَا" قَالَ: "قُلْتُ: اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِأُمَّتِي، اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِأُمَّتِي. وَأَخِزْتُ الثَّالِثَةَ لِيَوْمٍ يَرْغَبُ إِلَيَّ فِيهِ الْخَلْقُ، حَتَّى يُنْزَاهِيَهُمْ	فَرَقًا، فَقَالَ: "يَا أَبِي إِنَّ رَبِّي أَرْسَلَ إِلَيَّ: أَنْ أَقْرَأَ الْقُرْآنَ عَلَى حَرْفٍ، فَرَدَدْتُ إِلَيْهِ: أَنْ هُوَ عَلَى أُمَّتِي، فَأَرْسَلَ إِلَيَّ: أَنْ أَقْرَأَهُ عَلَى حَرْفَيْنِ، فَرَدَدْتُ إِلَيْهِ:	أَصْبَحْتُمَا" فَلَمَّا قَالَ لَهُمَا النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الَّذِي قَالَ، كَبُرَ عَلَيَّ، وَلَا إِذْ كُنْتُ فِي الْجَاهِلِيَّةِ	اللَّهُ، إِنَّ هَذَا قَرَأَ قِرَاءَةً أَنْكَرْتُهَا عَلَيْهِ، ثُمَّ دَخَلَ هَذَا، فَقَرَأَ قِرَاءَةً غَيْرَ قِرَاءَةٍ صَاحِبِهِ	فَدَخَلَ رَجُلٌ، فَقَرَأَ قِرَاءَةً أَنْكَرْتُهَا عَلَيْهِ، ثُمَّ دَخَلَ آخَرُ فَقَرَأَ قِرَاءَةً سِوَى قِرَاءَةٍ صَاحِبِهِ، فَقُمْنَا جَمِيعًا
ابن حنبل، ۱۴۱۶: ۱۱۲/۳۵ ح ۲۱۱۷۹	أَنْ هُوَ عَلَى أُمَّتِي، فَرَدَّ إِلَيَّ: أَنْ أَقْرَأَ عَلَى حَرْفَيْنِ، فَرَدَدْتُ إِلَيْهِ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ: أَنْ هُوَ عَلَى أُمَّتِي، فَرَدَّ عَلَيَّ: أَنْ أَقْرَأَ عَلَى سَبْعَةِ أَحْزَفٍ، وَلَكَ بِكُلِّ رَدَّةٍ رَدَدْتُكَهَا سُؤْلُكَ أَعْطَيْكَهَا، فَقُلْتُ: اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِأُمَّتِي، اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِأُمَّتِي، وَأَخِزْتُ الثَّالِثَةَ لِيَوْمٍ يَرْغَبُ إِلَيَّ فِيهِ الْخَلْقُ، حَتَّى يُنْزَاهِيَهُمْ.	فَلَمَّا رَأَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَا قَدْ غَشِيَنِي، ضَرَبَ صَدْرِي، قَالَ: فَفَضْتُ عَرَفًا، وَكَأَنَّمَا أَنْطَلُ إِلَى رَبِّي فَرَقًا، فَقَالَ لِي: أَبِي إِنَّ رَبِّي أَرْسَلَ إِلَيَّ، فَقَالَ لِي: أَقْرَأْ عَلَى حَرْفٍ، فَرَدَدْتُ إِلَيْهِ	فَقَالَ لَهُمَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " اقْرَءُوا" فَقَرَّءُوا، فَقَالَ: "قَدْ أَحْسَنْتُمْ"، فَسَقَطَ فِي نَفْسِي مِنْ التَّكْذِيبِ، وَلَا إِذْ كُنْتُ فِي الْجَاهِلِيَّةِ	فَلَمَّا قَضَيْنَا الصَّلَاةَ، دَخَلْنَا عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، إِنَّ هَذَا قَرَأَ قِرَاءَةً أَنْكَرْتُهَا عَلَيْهِ، فَدَخَلَ هَذَا، فَقَرَأَ قِرَاءَةً سِوَى قِرَاءَةِ صَاحِبِهِ	أَبِي بَنُ كَعْبٍ، قَالَ: كُنْتُ فِي الْمَسْجِدِ، فَدَخَلَ رَجُلٌ، فَصَلَّى، فَقَرَأَ قِرَاءَةً أَنْكَرْتُهَا عَلَيْهِ، فَدَخَلَ رَجُلٌ آخَرُ، فَصَلَّى، فَقَرَأَ قِرَاءَةً سِوَى قِرَاءَةِ صَاحِبِهِ،

با وجود اشتراك معنایی میان این دسته از روایات، تحریرهای متعددی از آن‌ها ارائه شده است. نکته مهم دیگر در این روایات، مسئله اختلاف قرائت است. برخی از این روایات به اختلاف ابی بن کعب با ابن مسعود، و همچنین مردی که نام او ذکر نشده است، اشاره دارند؛ اما مشخص نیست که اختلاف بر سر کدام آیه یا سوره بوده است.

تکمیل‌کننده این مجموعه، روایاتی هستند که به اختلاف قرائت میان عمر بن خطاب و هشام بن حکیم اشاره دارند، که نشان می‌دهد این دو در قرائت سوره فرقان با یکدیگر اختلاف داشتند. این روایات با یکدیگر تفاوت‌هایی دارند، برخی از آن‌ها دارای عبارات افزوده یا حذف‌شده هستند، اما همگی مضمون مشترکی را ارائه می‌کنند (ابن انس، ۱۴۲۵: ۲۸۲/۲، ح ۲۲۰؛ بخاری، ۱۴۱۰: ۲۱۲/۴، ح ۲۱۷۱؛ ۱۰۲/۸، ح ۴۳۴۹؛ ۱۱۸/۸، ح ۴۳۹۷؛ ۳۳۵/۱۰، ح ۲۰۳/۱۱؛ مسلم، ۱۴۱۲: ۵۶۰/۱، ح ۲۷۰؛ ابن حنبل، ۱۴۱۶: ۲۹۸/۱، ح ۱۵۸؛ ۳۷۹/۱، ح ۲۷۷؛ ۳۹۲/۱، ح ۲۹۶؛ ابو داود، ۱۴۲۰: ۶۴۰/۲، ح ۱۴۷۷ (ح ۱۴۷۵)؛ ترمذی، ۱۴۱۹: ۳۹/۵، ح ۲۹۴۳؛ نسائی، بی‌تا (۱): ۳۲۵/۱، ح ۱/۱۰۰۹؛ ۳۲۵/۱، ح ۶/۱۰۱۰؛ ۳۲۴/۱، ح ۱/۱۰۰۸؛ ۵/۵، ح ۱/۷۹۸۵؛ ۴۲۰/۶، ح ۱/۱۱۳۶۶؛ نسائی، بی‌تا (۲): ۱۱۷، ح ۹۳۷ و ح ۹۳۸).

به‌عنوان مثال، در یکی از این روایات در انتهای حدیث آمده است: «إِنَّ الْقُرْآنَ أُنْزِلَ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ» (ابن حنبل، ۱۴۱۶: ۲۹۸/۱، ح ۱۵۸)، اما در روایت دیگری علاوه بر این جمله، عبارت «فَأَقْرَأُوا مَا تَيَسَّرَ» نیز در ادامه افزوده شده است (همان، ۳۷۹/۱، ح ۲۷۷).

محتوای مشترک این روایات نشان می‌دهد که عمر و هشام برای رفع اختلاف نزد پیامبر ﷺ می‌روند و ایشان قرائت هر دو را می‌شنوند، سپس هر دو قرائت را تأیید کرده و دلیل آن را سهل‌گیری و تیسیر در قرائت قرآن بیان می‌فرمایند.

این صورت از روایت در منابع اولیه شیعه ذکر نشده است. با این حال، در بحار الانوار، این روایت به نقل از جامع الاصول و منابع اولیه اهل سنت آمده است. البته، این روایت با صورت پرتکرار آن در منابع اهل سنت تفاوت دارد، زیرا صدر روایت متناظر با روایاتی است که به اختلاف عمر و هشام اشاره دارند: «... يَقْرَأُ سُورَةَ الْفُرْقَانِ فِي حَيَاةِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ فَاسْتَمَعْتُ لِقِرَاءَتِهِ فَإِذَا هُوَ يَقْرُؤُهُ عَلَى حُرُوفٍ كَثِيرَةٍ لَمْ يَقْرَأْنِيهَا ...».

اما ذیل روایت، مشابه مجموعه روایاتی است که به اختلاف ابی بن کعب با فرد دیگری اشاره دارند: «أَنَّ هُوْنَ عَلَى أُمَّتِي، فَرَدَّ إِلَيَّ الثَّانِيَةَ: اقْرَأْهُ عَلَى حَرْفَيْنِ، فَرَدَدْتُ إِلَيْهِ: أَنْ هُوْنَ عَلَى أُمَّتِي، فَرَدَّ إِلَيَّ الثَّالِثَةَ: اقْرَأْهُ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ، وَ لَكَ بِكُلِّ رَدَّةٍ رَدَدْتُكَهَا مَسْأَلَةً تَسْأَلْنِيهَا، فَقَالَ: اللَّهُمَّ اغْفِرْ لَأُمَّتِي ...» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۰۹/۳۱).

بنابراین، این روایت ترکیبی از دو تحریر است که در منابع متقدم اهل سنت مشاهده می‌شود. در دسته‌ای دیگر از روایات در منابع اهل سنت، به گروه‌هایی مانند پیرزنان و پیرمردان اشاره شده است که توان اندکی در قرائت دارند و لذا قرآن برای سهولت قرائت ایشان بر هفت حرف نازل شده است: «لَقِيَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ جَبْرِيلَ، فَقَالَ: "يَا جَبْرِيلُ إِنِّي بُعِثْتُ إِلَى أُمَّةٍ أُمِّيَّةٍ مِنْهُمْ الْعُجُوزُ وَالشَّيْخُ الْكَبِيرُ وَالْغُلَامُ وَالْجَارِيَةُ وَالرَّجُلُ الَّذِي لَمْ يَقْرَأْ كِتَابًا قَطُّ" قَالَ: يَا مُحَمَّدُ إِنَّ الْقُرْآنَ أَنْزَلَ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ» (ترمذی، ۱۴۱۹: ۳۹/۵، ح ۲۹۴۴).

این روایت در بحار الانوار نیز نقل شده است (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۱۰/۳۱). تحریرهای مختلف این روایت با تفاوت‌هایی در برخی کلمات و عبارات در منابع اهل سنت موجود است (ابن حنبل، ۱۴۱۶: ۳۰۷/۳۸، ح ۲۳۲۷۳؛ ۴۰۶/۳۸، ح ۲۳۳۹۸؛ ۴۳۸/۳۸، ح ۲۳۴۴۷؛ ۱۳۲/۳۵، ح ۲۱۲۰۴). در برخی از روایات این دسته، واژه «تَقْرَأُ» به جای «أَنْزَلَ» به کار رفته است که در منابع شیعه نیز دیده می‌شود. در کتاب خصال شیخ صدوق آمده است: «أَتَانِي آتٍ مِنَ اللَّهِ فَقَالَ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ يَأْمُرُكَ أَنْ تَقْرَأَ الْقُرْآنَ عَلَى حَرْفٍ وَاحِدٍ...» (صدوق، ۱۴۱۶: ۳۵۸/۲، ح ۴۴).

این روایت با همین تحریر در وسائل الشیعه (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۱۶۴/۶) و هدایة الأئمة (حر عاملی، ۱۴۱۴: ۶۴/۳) نقل شده است. همچنین، علامه مجلسی همین تحریر را در بحار الانوار (مجلسی، ۱۴۰۳: ۶۵/۸۲) در باب قرائات آورده و پس از نقل روایت، آن را ضعیف شمرده و بیان داشته که این خبر مخالف با احادیث متعددی است که معنای «هفت حرف» را ظاهر و باطن قرآن یا وجوه فتوا براساس قرآن می‌دانند (کریمی، ۱۳۹۳: ۱۲۳).

این دسته از روایات، با بیشترین بسامد تکرار در میان روایات «سبعة أحرف»، به اختلاف قرائت اشاره دارند و بر آسان‌گیری در قرائت قرآن تأکید می‌کنند. برخی از این روایات، جواز جایگزینی واژه‌هایی از قرآن را صادر کرده‌اند. این مضمون در منابع شیعه و اهل سنت، با تفاوت‌هایی در عبارات و حذف یا اضافه‌هایی ارائه شده است، و منابع اهل سنت سهم بیشتری در نقل این روایات دارند.

۴. روایات دال بر مراد از هفت حرف به حوزه معنایی قرآن

در برخی روایات، مقصود از «هفت حرف»، ظاهر و باطن قرآن معرفی شده است. در منابع شیعی، مانند تفسیر قمی، ابن مسعود نقل کرده است: «إِنَّ الْقُرْآنَ نَزَلَ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ، مَا مِنْهَا حَرْفٌ إِلَّا وَلَهُ ظَهَرٌ وَبَاطِنٌ، وَإِنَّ عَلِيَّ بْنَ أَبِي طَالِبٍ عِنْدَهُ مِنْهُ عِلْمُ الظَّاهِرِ وَالْبَاطِنِ، وَالْمُرَادُ مِنْ بَطْنِ الْقُرْآنِ تَأْوِيلُهُ كَمَا قَالَ: "وَلَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ"» (قمی، ۱۴۰۴: ۲۰/۱).

ابن شهر آشوب نیز این روایت را در مناقب آل ابی طالب علیهم السلام نقل کرده است (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹: ۴۳/۲). صورت خلاصه شده این روایت به شکل «أُنْزِلَ الْقُرْآنُ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ؛ لِكُلِّ آيَةٍ ظَهَرَ وَبَطُنٌ» در مجازات النبوة ذکر شده است (شریف الرضی، ۱۴۲۲: ۶۴).

این دسته از روایات، بحث نزول قرآن بر هفت حرف را به حوزه تفسیر قرآن مرتبط می‌دانند. به عنوان نمونه، در بصائر الدرجات آمده است: «تَفْسِيرُ الْقُرْآنِ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ، مِنْهُمَا كَانَ وَ مِنْهُمَا لَمْ يَكُنْ، بَعْدَ ذَلِكَ تَعْرِفُهَا الْأَيُّمَةُ» (صفار، ۱۴۰۴: ۱۹۶/۱).

با این حال، میزان این روایات در مقایسه با حجم اصلی مجموعه روایات سبعة أحرف محدود است و عمدتاً در چند منبع شیعی نقل شده‌اند.

علاوه بر این، در برخی منابع شیعی، روایاتی وجود دارند که «هفت حرف» را به فتوای امام به هفت وجه معنا می‌کنند. این روایت ابتدا در خصال شیخ صدوق آمده است (صدوق، ۱۴۱۶: ۳۵۸/۲، ح ۴۳) و سپس در تفسیر عیاشی، تفسیر نور الثقلین، تفسیر کنز الدقائق، مستدرک الوسائل و بحار الانوار نقل شده است (عیاشی، ۱۳۸۰: ۱۲/۱؛ عروسی حویزی، ۱۴۱۵: ۴۶۲/۴؛ قمی مشهدی، ۱۳۶۸: ۲۴۶/۱۱؛ نوری، ۱۴۰۸: ۳۰۵/۱۷؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۴۹/۸۹ و ۸۳). این صورت از روایت در منابع اهل سنت یافت نمی‌شود.

همچنین، در برخی روایات سخن از «هفت باب» مطرح شده است؛ برای مثال:

«إِنَّ الْقُرْآنَ نَزَلَ عَلَى نَبِيِّكُمْ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، مِنْ سَبْعَةِ أَبْوَابٍ، عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ» (ابن حنبل، ۱۴۱۶: ۲۸۳/۷، ح ۲۱۱۷۹).

«نَزَلَتِ الْكُتُبُ مِنْ بَابٍ وَاحِدٍ، وَ نَزَلَ الْقُرْآنُ مِنْ سَبْعَةِ أَبْوَابٍ، عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ» (نسائی، بی تا (۱): ۴/۵).

حجم روایاتی که «هفت حرف» را به حوزه معنایی و تفسیری قرآن مرتبط می‌کنند، در مقایسه با روایاتی که به اختلاف قرائات اشاره دارند، اندک است.

با بررسی مجموعه تحریرهای روایات سبعة أحرف، می‌توان گفت که تنوع زیادی در نقل‌ها و منابع وجود دارد. علاوه بر حذف و اضافاتی که در روایات هم‌مضمون مشاهده می‌شود، خود عبارت «أُنْزِلَ الْقُرْآنُ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ» نیز در قالب‌های مختلف نقل شده است که در جدول زیر ارائه خواهد شد.

جدول ۲: تحریرهای گوناگون عبارت «أُنْزِلَ الْقُرْآنُ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ» در منابع شیعی و اهل سنت

موضوع	تحریرهای مختلف	برخی از منابع
مراد از هفت	أُنْزِلَ الْقُرْآنُ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ	ابن حنبل، ۱۴۱۶: ۱۶/۳۵؛ ۵۲/۳۸
حرف مشخص نیست	نَزَلَ الْقُرْآنُ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ	ابن حنبل، ۱۴۱۶: ۲۸۴/۷؛ ۳۵۰/۳۳
قرائت قرآن بر هفت حرف	أُنْزِلَ الْقُرْآنُ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ	ابن حنبل، ۱۴۱۶: ۳۶۹/۱۳؛ نسائی، بی تا (۱)، ۳۳/۵
	الْقُرْآنُ يُقْرَأُ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ	ابن حنبل، ۱۴۱۶: ۸۵/۲۹
	إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ أُنْزِلَ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ	ابن حنبل، ۱۴۱۶: ۳۵۵/۲۹
	أَسْتَزِيدُهُ وَ يَزِيدُنِي، حَتَّى أَنْتَهِيَ إِلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ	بخاری، ۱۴۱۰: ۲۷۶/۵؛ ۲۸۷۴: ۱۰۲/۸؛ ۴۳۴۸: مسلم، ۱۴۱۲: ۵۶۱/۱؛ ۲۷۲: ابن حنبل، ۱۴۱۶: ۲۱۱۳۲ ح ۷۰/۳۵
	اقْرَأْهُ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ	ابن حنبل، ۱۴۱۶: ۷۰/۳۴ ح ۲۰۴۲۵؛ مسلم، ۱۴۱۲: ۵۶۲/۱ ح ۲۷۳
	فَاسْتَزَادَهُ حَتَّى بَلَغَ سَبْعَةَ أَحْرَفٍ	ابن حنبل، ۱۴۱۶: ۳۴: ۴۷ ح ۲۰۵۱۴
	حَتَّى بَلَغَ سَبْعَةَ أَحْرَفٍ	ابن حنبل، ۱۴۱۶: ۸۵/۳۵ ح ۲۱۱۴۹؛ ابوداود، ۱۴۲۰: ۱۴۷۷ ح ۶۴۱/۲
	إِنَّهُ أُنْزِلَ الْقُرْآنُ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ	نسائی، بی تا (۱): ۳۲۷/۱ ح ۱۰۱۲
	فَرَدَّ عَلَيَّ: أَنْ اقْرَأْ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ،	ابن حنبل، ۱۴۱۶: ۳۵: ۱۱۲ ح ۲۱۱۷۹؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۰۹/۳۱
	كَذَلِكَ أُنْزِلَتْ، إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ أُنْزِلَ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ	ابن انس، ۱۴۲۵: ۲۸۲/۲ ح ۲۲۰؛ بخاری، ۱۴۱۰: ۲۱۲/۴ ح ۲۱۷۱ و...
	يَا مُحَمَّدُ إِنَّ الْقُرْآنَ أُنْزِلَ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ	ترمذی، ۱۴۱۹: ۳۹/۵ ح ۲۹۴۴؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۱۰/۳۱
	إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكَ أَنْ تَقْرَأَ الْقُرْآنَ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ	صدوق، ۱۴۱۶: ۳۵۸/۲ ح ۴۴؛ حرعاملی، ۱۴۱۴: ۶۴/۳
	إِنِّي أَمَرْتُ أَنْ اقْرَأَ الْقُرْآنَ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ	نسائی، بی تا (۱): ۵/۵ ح ۱۷۱/۶
	إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكَ أَنْ تَقْرَأَ أَمْنَكَ الْقُرْآنَ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ	مسلم، ۱۴۱۲: ۵۶۳/۱ ح ۲۷۴؛ ابن حنبل، ۱۴۱۶: ۱۰۴/۳۵ ح ۲۱۱۷۲ و...
ظاهر و باطن قرآن	ان القرآن نزل على سبعة احرف ما منها حرف الاوله ظهوره بطن	قمی، ۱۴۰۴: ۲۰/۱؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹: ۴۳/۲
تفسیر قرآن بر هفت حرف	تَفْسِيرُ الْقُرْآنِ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ	صفار، ۱۴۰۴: ۱۹۶/۱
نزول قرآن بر هفت باب	نَزَلَ الْقُرْآنُ مِنْ سَبْعَةِ أَبْوَابٍ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ	ابن حنبل، ۱۴۱۶: ۲۸۳/۷ ح ۲۱۱۷۹؛ نسائی، بی تا (۱)، ۴/۵
فتوا بر هفت وجه	إِنَّ الْقُرْآنَ نَزَلَ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ وَأَدْنَى مَا لِلْإِمَامِ أَتَيْتُنِي عَلَى سَبْعَةِ وُجُوهِ	صدوق، ۱۴۱۶: ۳۵۸/۲ ح ۴۳؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۴۹/۸۹
هفت لغت از لغات عرب	نزل القرآن على سبعة أحرف... (يعني على سبع لغات من لغات العرب)	فیض کاشانی، ۱۴۰۶: ۱۷۷۵/۹؛ مجلسی، ۱۴۰۴: ۵۲۰/۱۲

ج. تاریخ‌گذاری بر مبنای سند

در تاریخ‌گذاری روایات بر مبنای سند، وثاقت و عدم وثاقت راوی موضوعیتی ندارد. در واقع، روایت به‌مثابه یک داده تاریخی بررسی می‌شود، و هدف از تحلیل سندی نیز یافتن «حلقه مشترک» یا اولین فردی است که روایت از او نقل شده است. «حلقه مشترک» در واقع، «حد زمانی آغازین»^۱ پیدایش روایت را مشخص می‌کند (Schacht, 1949: 176).

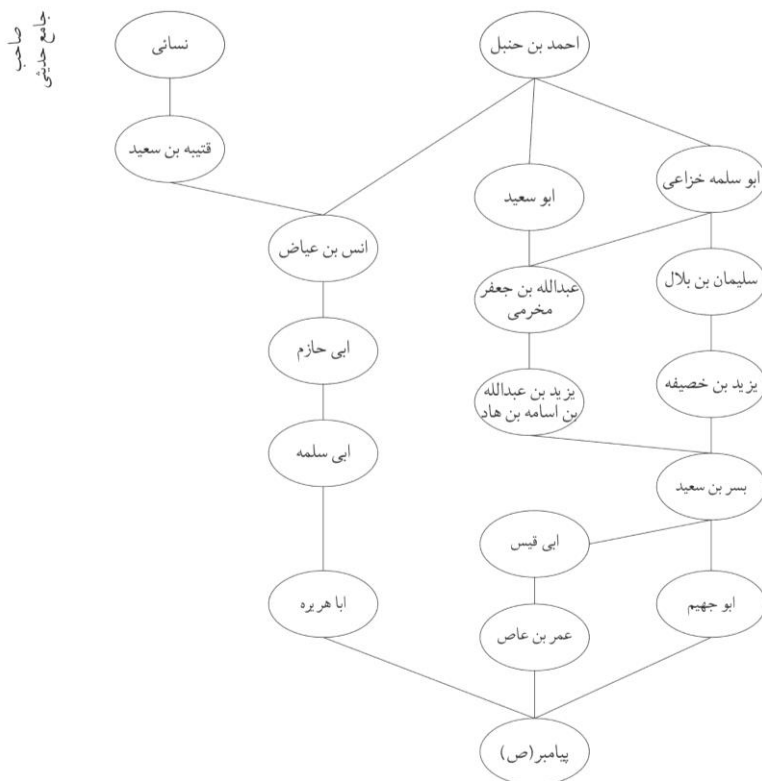
با توجه به اینکه در بخش قبل تحریرهای مختلف این روایت را بررسی کرده و دسته‌بندی نمودیم، در ادامه، بر اساس این دسته‌بندی، با تشکیل شبکه اسناد، در صدد یافتن حلقه مشترک خواهیم بود. لازم به ذکر است که در تشکیل شبکه اسناد، روایاتی که فاقد سند بوده یا دارای سند مرسل هستند، از دایره بررسی خارج شده‌اند. با توجه به اینکه تعداد روایاتی که تنها از نزول قرآن بر هفت حرف خبر می‌دهند، اندک است، ترسیم شبکه اسناد برای آن‌ها امکان‌پذیر نیست. علاوه بر این، یکی از این روایات نیز مرفوع است (ابن حنبل، ۱۴۱۶: ۲۸۴/۷).

سه روایت دیگر، از سه طریق، این عبارت را از پیامبر ﷺ نقل کرده‌اند: یکی به نقل از «سمره بن جندب» (ابن حنبل، ۱۴۱۶: ۳۵۰/۳۳)؛ دیگری به نقل از «أبی بن کعب» (ابن حنبل، ۱۴۱۶: ۱۶/۳۵) و سومین روایت از «حذیفه بن یمان» (ابن حنبل، ۱۴۱۶: ۳۵۲۰/۳۸).

این روایات در مسند احمد بن حنبل (م. ۲۴۱ق) ذکر شده‌اند. با توجه به اینکه در این منبع، صورت‌های کامل‌تری از این روایت نیز آمده است، و همچنین در موطأ مالک بن انس (م. ۱۷۹ق) نیز تحریرهای کامل‌تری از این روایت وجود دارد، نمی‌توان این نقل‌ها را به‌عنوان نخستین و ساده‌ترین صورت روایت پذیرفت.

بر خلاف دسته پیشین، بیشترین حجم مجموعه روایات سبعة أحرف متعلق به روایاتی است که مضمون آن‌ها بر قرائت قرآن بر هفت حرف دلالت دارد و خود به چند دسته قابل تقسیم‌اند. در تعدادی از این روایات، از جدال و مراء در قرآن نهی شده است، زیرا جدال در قرآن، کفر محسوب می‌شود. احمد بن حنبل این روایت را از سه طریق نقل کرده است و پس از او، نسائی (م. ۳۰۳ق) صورت خلاصه‌شده آن را آورده است.

1. limit from which (terminus a quo) و limit to which (terminus as quem).

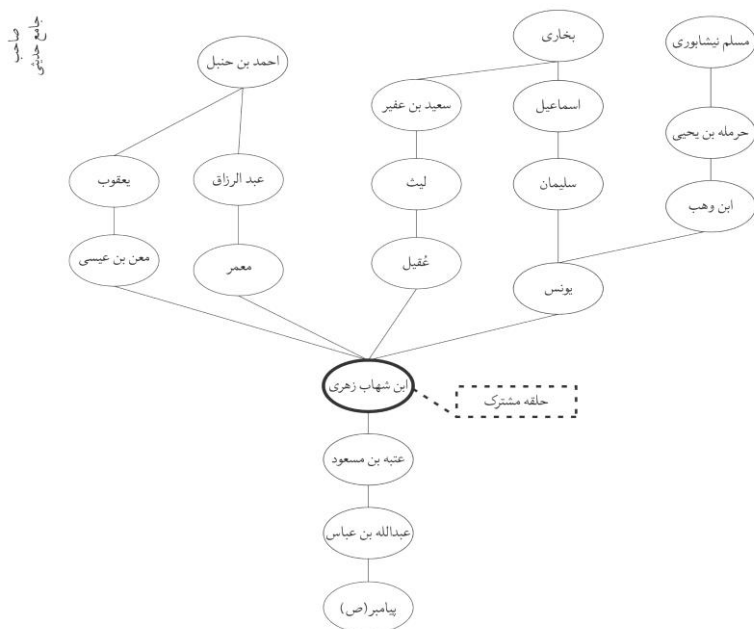

نمودار ۱: شبکه‌ی اسناد روایات نهی کننده از جدال و مراء در قرآن

این روایات از طریق «ابو جهیم»، «عمر بن عاص» و «ابو هریره» به پیامبر ﷺ نقل شده‌اند. در این دسته از روایات، حلقه مشترکی مشاهده نمی‌شود.

تحریر دیگری از روایات در این باب، مربوط به روایاتی است که از قرائت قرآن توسط جبرئیل بر پیامبر ﷺ خبر می‌دهند. این مجموعه از روایات یک حلقه مشترک دارد، و آن «ابن شهاب زهری» است، که روایت را از ابن مسعود نقل کرده و او نیز از ابن عباس به استناد پیامبر ﷺ روایت کرده است.

علامه مجلسی (م. ۱۱۱۰ ق) در بحار الانوار نیز این روایت را به نقل از صحیح بخاری آورده است.

نمودار ۲: حلقه مشترک در شبکه اسناد روایات ناظر به قرائت قرآن توسط جبرئیل بر پیامبر ﷺ

دسته‌ای دیگر از روایات، ضمن اشاره به نزول قرآن بر هفت حرف و اختلاف در قرائت، به قاری اجازه جایگزینی کلمات مترادف را می‌دهند. در بخش تحلیل متن مشاهده شد که این روایت تحریرهای مختلفی دارد که با توجه به اشتراکات و اختلافات آن‌ها، می‌توان این روایات را مسامحتاً در گروه‌هایی قرار داد.

در ساده‌ترین صورت این دسته از روایات، از طریق «محمد بن عمرو»، «ابو سلمه» و «ابی هریره» از پیامبر ﷺ نقل شده است که قرآن بر هفت حرف نازل شده و امکان جایگزینی کلمات وجود دارد. این دو طریق در مسند احمد بن حنبل به نقل از ابو هریره ذکر شده است (ابن حنبل، ۱۴۱۶: ۱۲۰/۱۴، ح ۸۳۹۰ و ۹۶۷۸).

طبری نیز در تفسیر خود این طریق را از «أسباط بن محمد» و «عبد بن سلیمان» نقل کرده است، اما میان این نقل‌ها اختلاف‌هایی در متن مشاهده می‌شود (طبری، ۱۴۱۲: ۹/۱). در منابع شیعی، مقاتل بن سلیمان (م. ۱۵۰ ق) نیز در تفسیر خود، این روایت را به نقل از احمد بن حنبل و ابو هریره ذکر کرده است (مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳: ۵۷۸/۱).

در روایت دیگری که از دو طریق در مسند احمد بن حنبل آمده است، اجازه جابجایی کلمات داده شده است، مشروط بر اینکه آیات مربوط به عذاب و رحمت جایگزین یکدیگر نشوند. این روایت، تنها شامل بخش انتهایی روایاتی هستند که از اختلاف «ابی بن کعب» با «ابن مسعود» یا فردی دیگر خبر می‌دهند. ابن حنبل این روایت را از «عبد الرحمن بن مهدی» و «عقّان» نقل کرده است، که هر دو از «حماد بن سلمه» روایت کرده‌اند.

یکی از این روایت‌ها از «ابی بکر» به پیامبر ﷺ می‌رسد (ابن حنبل، ۱۴۱۶: ۷۰/۳۴، ح ۲۰۴۲۵)؛ اما در روایت دیگر، «ابی بکر» خود از جبرئیل نقل می‌کند که چه کلامی را با پیامبر ﷺ بیان کرده است (همان، ۱۴۷/۳۴، ح ۲۰۵۱۴).

بنابراین، صورت کامل این روایات را می‌توان در بیان اختلاف پیش آمده برای «ابی بن کعب» در قرائت قرآن مشاهده کرد.

در ادامه، شبکه‌ی اسناد این روایات بررسی خواهد شد. حلقه مشترک در این روایات، «ابی بن کعب» است، هرچند این شبکه اسناد فاقد حلقه‌های مشترک فرعی است.

از آنجا که صرف وجود «حلقه مشترک» در «شبکه اسناد»، برای اثبات تاریخی بودن روایت کافی نیست، هر یک از راویان حلقه مشترک باید حدیث را از چند راوی دیگر نقل کرده باشند تا به اصطلاح «حلقه مشترک فرعی» شکل گیرد و تاریخی بودن آن‌ها تأیید شود (آقای، ۱۳۹۰: ۱۱۸).

نمودار ۳: حلقه مشترک در شبکه اسناد روایاتی که از اختلاف ابی بن کعب با فرد دیگری در قرائت قرآن خبر می‌دهد.

به‌جز طریق «اسماعیل بن خالد»، که به‌عنوان حلقه مشترک فرعی محسوب می‌شود، سایر طرق دارای نقل‌های منفرد هستند. ظاهر شبکه اسناد این دسته از روایات، با تعریفی که محققان غربی از «شبکه عنکبوتی» ارائه داده‌اند، همخوانی دارد.

«شبکه عنکبوتی»، نموداری از «حلقه مشترک» و طرق مختلف نقل است، که تمامی یا اکثر این طرق اسانید منفرد هستند و به مجموعه‌های مکتوب منتهی می‌شوند. این شبکه، که فاقد اعتبار تاریخی است، شامل مجموعه‌ای از طرق منفردی است که «حلقه مشترک» را به صاحبان جوامع حدیثی متصل می‌کنند و از این‌رو، «شبکه عنکبوتی» نامیده می‌شود (Juynboll, 2001: 306). اگر در یک حدیث معین، چند شبکه تک‌زنجیره‌ای در یک «حلقه مشترک ظاهری» به یکدیگر متصل شوند اما این «حلقه مشترک» فاقد حداقل حلقه‌های مشترک فرعی قابل قبول باشد، ساختار اسناد آن حدیث، «شبکه عنکبوتی» محسوب می‌شود.

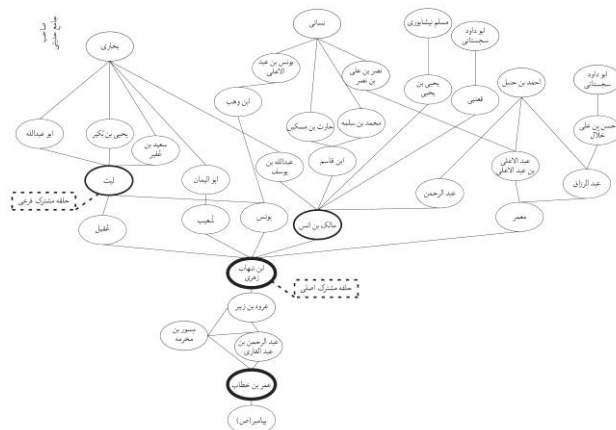
«حلقه مشترک ظاهری» اصطلاحی است که بیان می‌کند اگر در شبکه اسناد، حلقه‌های مشترک فرعی وجود نداشته باشند، حلقه مشترک صرفاً به‌عنوان «حلقه مشترک ظاهری» شناخته می‌شود (آقایی، ۱۳۹۰: ۱۱۸).

بنابراین، راوی در یک «شبکه اسناد»، زمانی «حلقه مشترک حقیقی» محسوب می‌شود که چندین «حلقه مشترک فرعی» داشته باشد. در مقابل، در «حلقه مشترک ظاهری»، به‌جای طرقی که دارای حلقه‌های مشترک فرعی هستند، چندین «طریق منفرد» وجود دارد، به‌گونه‌ای که به نظر می‌رسد یک «گره حدیثی» در آن نقطه شکل گرفته است، اما به دلیل نبود حلقه‌های مشترک فرعی، این حلقه مشترک حقیقی نیست.

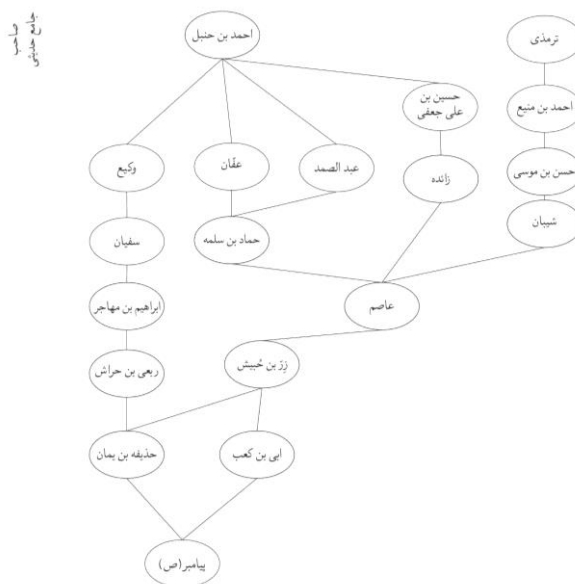
در تکمیل این دسته از روایات، می‌توان به روایات ناظر به اختلاف «عمر بن خطاب» و «هشام بن حکیم» در قرائت سوره فرقان اشاره کرد.

قدیمی‌ترین طریق نقل این روایت در موطأ مالک بن انس ثبت شده است، که در آن «مالک بن انس» روایت را از «ابن شهاب زهري» نقل کرده و او نیز از «عروه بن زبیر» و «عبدالرحمن عبدالقاری» این روایت را گزارش کرده است (ابن انس، ۱۴۲۵: ۲۸۱/۲، ح ۲۲۰).

در این روایات، «مالک بن انس» به‌عنوان حلقه مشترک فرعی، و «ابن شهاب زهري» به‌عنوان حلقه مشترک اصلی شناخته می‌شود. علاوه بر آن، «لیث» نیز حلقه مشترک فرعی دیگری را تشکیل داده است که نزدیک‌ترین حلقه حدیثی به صاحبان جوامع حدیثی محسوب می‌شود.

در دسته دیگری از روایات ضمن اشاره به گروه‌هایی از جامعه مانند پیر زنان و پیرمردان و غیره، رابطه نزول قرآن بر هفت حرف و قرائت آسان بیان می‌شود.

نمودار ۵: شبکه اسناد روایاتی که قرائت آسان برای پیرزنان و پیرمردان جامعه خبر می‌دهد.

این صورت از روایت در منابع اولیه شیعه نیامده است و تنها در بحار الانوار بدون ذکر سند نقل شده است. این روایات فاقد حلقه مشترک اصلی هستند، و تنها «عاصم» است که سه طریق نقل به او منتهی می‌شود.

روایاتی که از قرائت قرآن بر هفت حرف خبر می‌دهند و در آن‌ها به جای «أُنْزِلَ» واژه «تَقْرَأَ» آمده است، در منابع شیعه، از جمله در خصال شیخ صدوق (م. ۳۸۱ق)، ذکر شده‌اند.

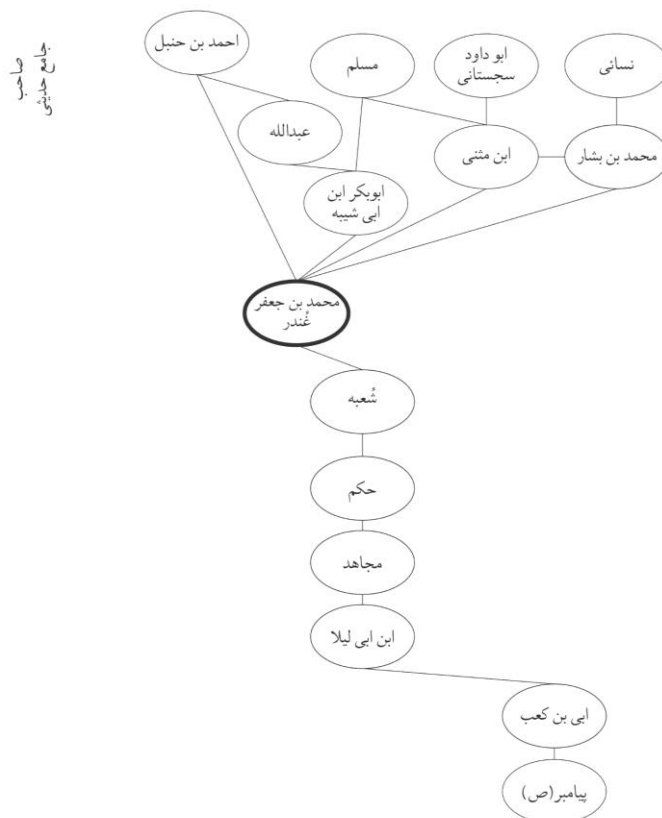
ایشان این روایات را با ذکر سند نقل کرده است: «حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ مَاجِيلَوْنِي رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى الْعَطَّارُ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ هِلَالٍ عَنْ عِيْسَى بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الْهَاشِمِيِّ عَنْ أَبِيهِ عَنْ آبَائِهِ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ: أَتَانِي آتٍ مِنَ اللَّهِ...» (صدوق، ۱۴۱۶: ۳۵۸/۲، ح ۴۴).

بعدها، علامه مجلسی (م. ۱۱۱۰ق) و شیخ حر عاملی (م. ۱۱۰۴ق) این روایت را در کتب خود، ذیل بحث پیرامون قرائات سبع، با نقل از خصال آورده‌اند (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۱۶۴/۶؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۶۵/۸۲).

در میان منابع اولیه اهل سنت نیز نسائی (م. ۳۰۳ق) این روایت را از دو طریق به «ابی بن کعب»، و سپس به پیامبر ﷺ رسانده است (نسائی، بی تا (۱): ۳۲۶/۱).

تحریر دیگری از این روایت، در منابع اهل سنت، در راستای آسان‌گیری برای امت بیان شده است. حلقه مشترک در این روایات «محمد بن جعفر غندر» است؛ اما این حلقه مشترک بیشتر به جوامع حدیثی نزدیک است تا به لایه‌های زیرین نقل روایت.

در این شبکه اسناد، زیرشاخه‌های فرعی مشاهده نمی‌شود. در تاریخ‌گذاری، تنها زمان قابل قبول برای نقل حدیث از نظر تاریخی، زمان حلقه مشترک است، و حدیثی که از «طریقی منفرد» از پیامبر ﷺ تا حلقه مشترک ادامه یافته، وثاقت تاریخی ندارد (Juynboll, 1989: 352-353; Juynboll, 1994: 154-155).

نمودار ۶: شبکه اسناد روایاتی که از آسان‌گیری قرائت بر مسلمانان خبر می‌دهد.

علی بن ابراهیم قمی (م. قرن ۳ق)، سید رضی (م. ۴۰۶ق) و ابن شهر آشوب (م. ۵۸۸ق) روایاتی را نقل کرده‌اند که بیان می‌کند مراد از «هفت حرف»، ظاهر و باطن قرآن است (قمی، ۱۴۰۴: ۲۰/۱؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹: ۴۳/۲؛ شریف الرضی، ۱۴۲۲: ۶۴). در تفسیر قمی و مناقب آل ابی طالب، این روایت بدون ذکر سلسله سند و به نقل از «ابو مسعود» آمده است. سید رضی نیز برای روایت خود سندی ذکر نکرده است. این صورت از روایت، بعدها در تفسیر صافی و تفسیر البرهان نیز نقل شده است (فیض کاشانی، ۱۴۱۵: ۵۹/۱؛ بحرانی، ۱۳۷۴: ۴۷/۱)، اما در منابع اولیه شیعه ذکر نشده است.

در دسته‌ای از روایات که بحث «هفت حرف» را به تفسیر قرآن مرتبط می‌دانند، محمد بن صفار (م. ۲۹۰ق) نیز روایت تفسیر قرآن بر هفت حرف را با سند زیر نقل کرده است: «حَدَّثَنَا الْفَضْلُ عَنْ مُوسَى بْنِ الْقَاسِمِ عَنْ أَبَانَ عَنِ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ أَوْ غَيْرِهِ عَنْ جَمِيلِ بْنِ ذَرَّاجٍ عَنْ زُرَّارَةَ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ...» (صفار، ۱۴۰۴: ۱۹۶/۱).

از میان روایات سبعة أحرف، آن دسته که به حوزه قرائت قرآن مربوط می‌شوند، به پیامبر ﷺ ختم می‌شوند، اما درباره روایاتی که به حوزه معنایی و تفسیر قرآن مربوط هستند، این موضوع صدق نمی‌کند.

جدول ۳: آخرین طریق نقل در مجموعه روایات «سبعة أحرف».

موضوع	به نقل از
در حوزه قرائت قرآن	پیامبر اکرم ﷺ
تفسیر قرآن بر هفت حرف	امام باقر علیه السلام
فتوا بر هفت وجه	امام صادق علیه السلام
ظاهر و باطن قرآن	ابن مسعود
نزول قرآن بر هفت باب	ابن مسعود
هفت لغت از لغات عرب	فیض کاشانی و مجلسی به نقل از ابن اثیر

د. تاریخ‌گذاری بر مبنای اسناد-متن

با بررسی تحریرهای مختلف روایات، ترسیم شبکه اسناد، و افزودن داده‌های سندی به تحلیل متن، می‌توان حدود زمانی عناصر متنی گوناگون در حدیث را تعیین کرد. مقایسه تحریرهای مختلف و بررسی اشتراکات و اختلافات متنی، امکان دستیابی به سیر تطوّر متن را فراهم می‌کند، و تحلیل انگیزه‌ها و روش‌های راویان، افزوده‌ها و کاستی‌ها را در متن حدیث تبیین می‌سازد.

با توجه به تنوع تحریرها در مجموعه روایات سبعة أحرف-که حتی در عبارت اصلی، یعنی نزول یا قرائت قرآن بر هفت حرف، نیز مشهود است-دستیابی به تحریر اولیه این روایات دشوار است. بسیاری از تغییرات ویرایشی در حدیث، به «حلقه‌های مشترک فرعی» بازمی‌گردد، که موجب تحریرهای متعدد و متفاوت روایت شده‌اند (آقای، ۱۳۹۰: ۱۱۹).

آنچه در این روایات مشهود است، بحث اختلاف در قرائت پس از نزول قرآن است. در واقع، باید میان قرآن، به عنوان وحی الهی، و مبحث قرائت قرآن، که امری مرتبط با قراء است، تمایز قائل شد. لازم به ذکر است که پرسامدترین صورت روایات سبعة أحرف مواردی است که از اختلاف قرائت میان افراد سخن می‌گوید. در تاریخ‌گذاری بیرونی نیز روشن شد که این روایات در سال‌های پایانی حیات پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله صادر شده‌اند.

با توجه به متن روایات، تعجب و برآشفستگی برخی صحابه مانند «عمر»، «ابن مسعود» و «ابی بن کعب»، نشان می‌دهد که آنان با پدیده اختلاف قرائات، به معنای اصطلاحی آن، مواجه نبوده‌اند؛ زیرا اگر این مسئله پیش‌تر رواج داشت، نباید چنین عکس‌العملی نشان می‌دادند.

این نکته در روایاتی که اختلاف عمر و هشام را در قرائت سوره فرقان مطرح کرده‌اند، بیشتر نمایان است. این سوره از سوره‌های مکی است و سال‌ها توسط مسلمانان قرائت شده بود، بنابراین اگر اختلاف در قرائت امری رایج بود، موجب تعجب و پرسش نمی‌شد.

آنچه به این برداشت‌ها دامن می‌زند، شباهت این روایات با مبحث «قراءات هفت‌گانه» است. در حالی که موضوع قراءات سبعة نخستین بار توسط ابن مجاهد تمیمی (م. ۳۲۴ق) مطرح شد، و با توجه به تاریخ حیات قراء سبعة، آنان دوران پیامبر صلی الله علیه و آله را درک نکرده‌اند، مگر «عبدالله عامر» (م. ۱۱۸ق)، که در زمان وفات پیامبر صلی الله علیه و آله خردسال بوده است. از این رو، ارتباط دادن روایات سبعة أحرف با مبحث قراءات سبعة صحیح نیست.

در میان دسته‌های مختلف روایات، آن‌هایی که به اختلاف قرائت عمر و هشام اشاره دارند، دارای بیشترین طریق نقل هستند و در شبکه اسناد این روایات، هم حلقه مشترک اصلی و هم حلقه مشترک فرعی مشاهده می‌شود.

افرادی که در مجموع این روایات به عنوان حلقه مشترک شناخته می‌شوند، شامل: «ابن شهاب زهری»، «عتبه بن مسعود»، «عبدالله بن عباس»، «ابی بن کعب» و «عمر بن خطاب» هستند. روایت سبعة أحرف در منابع اولیه شیعه ذکر نشده است، و آنچه در خصال آمده، دارای طریق منفرد است.

بیشتر روایات مربوط به این بحث، در منابع متأخر شیعه، به نقل از خصال یا به استناد منابع اهل سنت، بدون ذکر کامل سند، آمده‌اند.

عدم ذکر این روایت در کتاب فقهی شیخ صدوق، یعنی من لا یحضره الفقیه، قابل تأمل است. همچنین، شیخ صدوق در اعتقادات، به نقل از امام صادق علیه السلام، بیان می‌کند: «الْقُرْآنُ وَاحِدٌ، نَزَلَ مِنْ عِنْدِ وَاحِدٍ عَلَى وَاحِدٍ، وَإِنَّمَا الْاِخْتِلَافُ مِنْ جِهَةِ الرُّوَاةِ» (صدوق، ۱۴۱۴: ۸۶).

از این رو، وجود این روایات در منابع شیعه، به معنای پذیرش وجوه اختلاف قرائات نیست. چنانکه پیش‌تر بیان شد، در منابع اولیه حدیثی شیعه، از جمله کافی، روایاتی وجود دارند که از نزول قرآن بر حرف واحد خبر می‌دهند: «إِنَّ الْقُرْآنَ وَاحِدٌ، نَزَلَ مِنْ عِنْدِ وَاحِدٍ» (کلینی، ۱۴۲۹: ۶۸۸/۴، ح ۱۳/۳۵۸۱ و ۱۳/۳۵۸۰؛ ۶۳۰/۲).

این روایت در منابع بعدی، چون وافى، تفسیر البرهان، تفسیر نور الثقلین و غیره نیز نقل شده است (فیض کاشانی، ۱۴۰۶: ۱۷۷۵/۹؛ بحرانی، ۱۳۷۴: ۴۷/۱؛ عروسی حویزی، ۱۴۱۵: ۱۶۸/۱). سند آن دسته از روایاتی که «هفت حرف» را به حوزه معنایی قرآن مرتبط می‌کنند، در مقایسه با روایات مربوط به اختلاف قرائات، از بسامد کمتری برخوردار است و اغلب به پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله ختم نمی‌شوند.

روایاتی که مراد از «هفت حرف» را ظاهر و باطن قرآن، یا هفت وجه و موارد مشابه می‌دانند، بیشتر در منابع شیعه نقل شده‌اند تا در منابع اهل سنت.

نتیجه‌گیری

مطالعه مجموعه روایات سبعة أحرف عمدتاً در چارچوب مبحث نزول قرآن، به‌ویژه در حوزه اختلاف قرائات، انجام گرفته است. خوانش این روایات با بهره‌گیری از روش تاریخ‌گذاری ترکیبی اسناد-متن نشان می‌دهد که حجم این روایات در منابع اهل سنت به مراتب بیشتر از منابع شیعه است، و در میان منابع اولیه شیعی، این روایت مشاهده نمی‌شود، مگر در خصال شیخ صدوق. با این حال، این روایت با باور کلامی شیخ صدوق در کتاب الاعتقادات مغایرت دارد، زیرا او در الاعتقادات به نزول قرآن بر حرف واحد اشاره کرده است.

از میان مجموعه روایات سبعة أحرف، مواردی که به اختلاف قرائت قرآن مربوط هستند، تحریرهای متنوعی دارند، و اختلاف در متن این روایات حتی در خود عبارت «أُنْزِلَ الْقُرْآنُ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ» نیز مشاهده می‌شود.

برخی از این روایات، مراد از «هفت حرف» را در حوزه معنایی قرآن تفسیر کرده و از ظاهر و باطن قرآن، یا تفسیر قرآن، یا فتوا بر هفت وجه سخن می‌گویند. این دسته از روایات دارای طرق نقل منفرد هستند و نسبت به روایاتی که به اختلاف در قرائت اشاره دارند، از بسامد کمتری برخوردارند.

شبکه‌ی إسناد بیشتر این روایات، شامل طرق نقل منفرد است و فاقد حلقه‌ی مشترک اصلی و فرعی است، مگر آن دسته از روایاتی که به اختلاف «عمر بن خطاب» و «هشام بن حکیم» در قرائت سوره فرقان اشاره دارند، که در آن‌ها «ابن شهاب زهري» به‌عنوان حلقه‌ی مشترک اصلی، و «مالک بن انس» و «لیث» به‌عنوان حلقه‌های مشترک فرعی شناخته می‌شوند.

تاریخ‌گذاری بیرونی این روایات، آن‌ها را به سال‌های پایانی عمر پیامبر ﷺ منسوب می‌سازد.

از سوی دیگر، با توجه به اینکه اختلاف قرائت در این روایات بر روی سوره فرقان - که از سوره‌های مکی است - رخ داده است، و نیز با توجه به واکنش‌های شدید «عمر» و «ابی بن کعب» هنگام شنیدن قرائت متفاوت قرآن، می‌توان دریافت که اختلاف قرائات، به مفهوم اصطلاحی آن، در ابتدای نزول قرآن در میان مسلمانان رایج نبوده است.

بنابراین، با لحاظ کردن مسئله ناتوانی برخی افراد در تلفظ صحیح یا داشتن لهجه‌ای خاص، پذیرش نزول قرآن بر هفت حرف ضرورتی ندارد، و ارتباط دادن روایات سبعة أحرف با مبحث قرائات سبعة صحیح نیست.

فهرست منابع

- ابن انس، مالک، موطأ الإمام مالك، تحقیق محمد مصطفیٰ أعظمی، ابوظبی: مؤسسه زاید بن سلطان آل نهیان للأعمال الخيرية والإنسانية، ۱۴۲۵ق.
- ابن حنبل، احمد بن محمد، مسند الإمام أحمد بن حنبل، تحقیق عامر غضبان، ابراهیم زبیک و دیگران، بیروت: مؤسسة الرسالة، چاپ اول، ۱۴۱۶ق.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی، مناقب آل ابی طالب علیهم السلام، قم: علامه، ۱۳۷۹ق.
- ابن قتیبه، عبد الله سلام، المعارف، مصر: الهیات المصریه، چاپ دوم، ۱۹۹۲م.
- ابوداود، سلیمان بن اشعث، سنن أبي داود، تحقیق سید ابراهیم، قاهره: دار الحديث، چاپ اول، ۱۴۲۰ق.
- آقای، سیدعلی، «تاریخ‌گذاری احادیث بر مبنای روش تحلیل ترکیبی اسناد - متن: امکانات و محدودیت‌ها»، صحیفه مبین، شماره ۵۰، صص ۱۰۱-۱۴۰، ۱۳۹۰.
- بخاری، محمد بن اسماعیل، صحیح البخاری، تحقیق وزارت اوقاف، قاهره: جمهوری مصر العربیه، چاپ دوم، ۱۴۱۰ق.
- ترمذی، محمد بن عیسی، سنن الترمذی، تحقیق و شرح احمد محمد شاکر، قاهره: دار الحديث، چاپ اول، ۱۴۱۹ق.
- حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم: مؤسسه آل بیت علیهم السلام، ۱۴۰۹ق.
- حر عاملی، محمد بن حسن، هداية الأئمة إلى أحكام الأئمة علیهم السلام، مشهد: آستانة الرضویة المقدسة، مجمع البحوث الإسلامية، ۱۴۱۴ق.
- حسومی، ولی الله، نقد و بررسی آراء خاورشناسان در مورد احادیث نبوی، قم: انتشارات دانشکده اصول‌الدین، ۱۳۹۱.
- حموی، یاقوت بن عبدالله، معجم البلدان، بیروت: دار الاحیاء التراث العربی، بی‌تا.
- راد، علی، خاورشناسان و حدیث امامیه، علوم حدیث، شماره ۷۸، صص ۲۳-۵۹، ۱۳۹۴.
- سیوطی، عبد الرحمن ابی بکر، الإیتقان فی علوم القرآن، تحقیق فواز احمد زمزلی، بیروت: دار الكتاب العربی، ۱۴۲۱ق.
- صدوق، محمد بن علی بن بابویه، الاعتقادات الامامیه، قم: کنگره شیخ مفید، چاپ دوم، ۱۴۱۴ق.

- صدوق، محمد بن علی بن بابویه، الخصال، تصحیح علی اکبر غفاری، قم: جماعة المدرسين فی الحوزة العلمية بقم، مؤسسة النشر الإسلامی، چاپ پنجم، ۱۴۱۶ق.
- صفار، محمد بن حسن، بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد صلی الله علیهم، تحقیق محسن عباسعلی کوچه باغی، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۴ق.
- طبری، محمد بن جریر، جامع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دار المعرفه، چاپ اول، ۱۴۱۲ق.
- عروسی حویزی، عبد علی، تفسیر نور الثقلین، تحقیق سید هاشم رسولی محلاتی، قم: اسماعیلیان، چاپ چهارم، ۱۴۱۵ق.
- عیاشی، محمد بن مسعود، تفسیر العیاشی، تحقیق سید هاشم رسولی محلاتی، تهران: المطبعة العلمية، چاپ اول، ۱۳۸۰.
- فیض کاشانی، محمد حسن، الوافی، اصفهان: کتابخانه امیر المؤمنین علی علیه السلام، ۱۴۰۶ق.
- قمی مشهدی، محمد بن محمدرضا، تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب، تحقیق حسین درگاهی، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول، ۱۳۶۸.
- قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر القمی، تصحیح طیب موسوی جزائری، قم: دار الکتاب، چاپ سوم، ۱۴۰۴ق.
- کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، قم: دار الحدیث، چاپ اول، ۱۴۲۹ق.
- گلدزیهر، ایگناس، گرایش های تفسیری در میان مسلمانان، ترجمه ناصر طباطبایی، تهران: ققنوس، ۱۳۸۳.
- مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار، تحقیق جمعی از محققان، بیروت: دار إحياء التراث العربی، چاپ دوم، ۱۴۰۳ق.
- مجلسی، محمدباقر، مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول، تحقیق سید هاشم رسولی محلاتی، تهران: دار الکتب الإسلامیه، چاپ دوم، ۱۴۰۴ق.
- مسلم بن حجاج، صحیح مسلم، تصحیح محمد فؤاد عبدالباقی، قاهره: دار الحدیث، چاپ اول، ۱۴۱۲ق.
- معارف، مجید؛ شفیعی، سعید، درآمدی بر مطالعات حدیثی در دوران معاصر، تهران: سمت، ۱۳۹۴.
- مقاتل بن سلیمان، تفسیر مقاتل بن سلیمان، تحقیق عبدالله محمود شحاته، بیروت: دار إحياء التراث العربی، چاپ اول، ۱۴۲۳ق.

نسائی، احمد بن علی، السنن الکبری، تحقیق عبدالفتاح ابو غده، حلب: مکتب مطبوعات اسلامیة، بی‌تا.

نسائی، احمد بن علی، المجتبى من السنن، تحقیق بیت الأفكار الدولية، اردن: بیت الأفكار الدولية، چاپ اول، بی‌تا.

نوری، حسین بن محمد تقی، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم: مؤسسة آل البيت عليهم السلام، چاپ اول، ۱۴۰۸ق.

Cook, Michael, *Early Muslim Dogma: A Source-Critical Study*, Cambridge: Cambridge University Press, 1981.

Motzki, Harald, *Dating Muslim Tradition: A Survey*, Arabica, vol. 52, no. 2, 2005.

Motzki, Harald, *Quevadis, Hadith-Forschung? Eine Kritische Untersuchung von G.H.A. Juynboll: "Nafi' mawla of Ibn 'Umar, his position in Muslim Hadith Literature"*, Der Islam, 1996.

Motzki, Harald, *The Murder of Ibn Abī l-Ḥuqayq: On the Origin and Reliability of Some Maghāzī-Reports*, in *The Biography of Muḥammad: The Issue of the Sources*, Leiden: Brill, 2000.

Schacht, Joseph, *A Revaluation of Islamic Tradition*, Journal of the Royal Asiatic Society, pp. 156-165, 1949.

Juynboll, G.H.A., *Early Islamic Society as Reflected in Its Use of Isnāds*, Le Muséon, vol. 107, no. 12, 1994.

Juynboll, G.H.A., *Reappraisal of Some Technical Terms in Ḥadīth Science*, Islamic Law and Society, vol. 8, 2001.

Juynboll, G.H.A., *Nāfi', the Mawlā of Ibn 'Umar, and His Position in Muslim Ḥadīth Literature*, Der Islam, vol. 70, 1993.

Juynboll, G.H.A., *Some Isnād-Analytical Methods Illustrated on the Basis of Several Women-Demeaning Sayings from Ḥadīth Literature*, Al-Qanṭara, vol. X, 1989.

Bibliography

- The Noble Qur'ān (Qur'ān al-Karīm).
- Abū Dāwūd, Sulaymān bin al-Ash'ath. (1420 AH / 1999 CE). Sunan Abī Dāwūd (The Sunnans of Abū Dāwūd), ed. Sayyid Ibrāhīm, Cairo: Dār al-Ḥadīth, 1st ed.
- Āqāyī, Sayyid 'Alī. (1390 SH / 2011 CE). "Ta'rīkh-guzārī-ye Aḥādīth bar mabnā-ye ravesh-e tahlīl-e tarkībī-ye asnād-matn: emkānāt va maḥdūdīyat-hā" (Dating Hadiths Using Combined Chain-Text Analysis: Possibilities & Limitations), *Ṣaḥīfeh-ye Mobīn*, no. 50, pp. 101–140.
- 'Arūsī Ḥuwayzī, 'Abd 'Alī. (1415 AH / 1994 CE). Tafsīr Nūr al-Thaqalayn (Exegesis "Light of the Two Weighty Ones"), ed. Sayyid Hāshim Rasūlī Maḥallātī, Qom: Ismā'īliyyān, 4th ed.
- 'Ayyāshī, Muḥammad bin Mas'ūd. (1380 SH / 2001 CE). Tafsīr al-'Ayyāshī (Exegesis of al-'Ayyāshī), ed. Sayyid Hāshim Rasūlī Maḥallātī, Tehran: al-Maṭba'ah al-'Ilmiyyah, 1st ed.
- Bukhārī, Muḥammad bin Ismā'īl. (1410 AH / 1990 CE). Ṣaḥīḥ al-Bukhārī (The Authentic Collection of al-Bukhārī), ed. Ministry of Awqāf, Cairo: Supreme Council for Islamic Affairs, Committee for Revival of Sunnah Books, 2nd ed.
- Cook, Michael. (1981). "Early Muslim Dogma: A Source-Critical Study", Cambridge, Cambridge University Press.
- Fayḍ Kāshānī, Muḥammad Ḥasan. (1406 AH / 1985 CE). al-Wāfī (The Comprehensive Commentary), Isfahan: Library of Imām Ali bin Abī Ṭālib (a).
- Goldziher, Ignaz. (1383 SH / 2004 CE). Tendency-hā-ye Tafsīrī dar Mīyān-e Musalmānān (Interpretative Tendencies among Muslims), trans. Nāṣer Ṭabāṭabā'ī, Tehran: Qoqnūs.
- Ḥamawī, Yāqūt bin 'Abdullah. (n.d.). Mu'jam al-Buldan (Dictionary of Countries), Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī.
- Ḥasūmī, Valīallāh. (1391 SH / 2012 CE). Naqd va barrasi-ye ārā-ye khāvarshenāsān dar mawzū'-e aḥādīth-e nabavī (Critique of Orientalists' Views on Prophetic Hadiths), Qom: Publications of Uṣūl al-Dīn Faculty.
- Ḥurr 'Āmilī, Muḥammad bin Ḥasan. (1409 AH / 1988 CE). Wasā'il al-Shī'ah (Means of the Shi'ah), Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt (a.s.).
- Ḥurr 'Āmilī, Muḥammad bin Ḥasan. (1414 AH / 1993 CE). Hidāyat al-Ummah ilā Aḥkām al-A'immaḥ 'alayhim al-salām (Guidance of the Ummah to the Rulings of the Imams), Mashhad: Āstān Ghods-e Raḍawī, Islamic Research Center.
- Ibn Ḥanbal, Aḥmad bin Muḥammad. (1416 AH / 1995 CE). Musnad al-Imām Aḥmad bin Ḥanbal (The Musnad of Imam Aḥmad bin Ḥanbal), eds. 'Āmir Ghaḍbān, Ibrāhīm Zaybaq et al., Beirut: Mu'assasat al-Risālah, 1st ed.

- Ibn Qutaybah, ‘Abdullah bin Muslim. (1992 CE). *al-Ma‘ārif* (The Knowledge), Cairo: al-Hay’ah al-Miṣriyyah, 2nd ed.
- Ibn Shahr Āshūb, Muḥammad bin ‘Alī. (1379 AH / 1959 CE). *Manāqib Āl Abī Ṭālib ‘alayhim al-salām* (The Virtues of the Family of Abū Ṭālib), Qom: ‘Allāmah.
- Juynboll, G.H.A. (1989). “Some Isnād-Analytical Methods Illustrated on the Basis of Several Women Demeaning Sayings from Ḥadīth Literature”, *Al-Qanṭara*, X.
- Juynboll, G.H.A. (1993), “Nāfi‘, the Mawlā of Ibn ‘Umar, and His Position in Muslim Ḥadīth Literature”, *Der Islam*, 70.
- Juynboll, G.H.A. (1994). “Early Islamic Society as Reflected in Its Use of Isnāds”, *Le Muséon*, 107:12.
- Juynboll, G.H.A. (2001). “(Re)appraisal of Some Technical Terms in Ḥadīth Science”, *Islamic Law and Society*, 8.
- Kulaynī, Muḥammad bin Ya‘qūb. (1429 AH / 2008 CE). *al-Kāfi* (The Sufficient Collection), Qom: Dār al-Ḥadīth, 1st ed.
- Ma‘ārif, Majīd & Shafī‘ī, Sa‘īd. (1394 SH / 2015 CE). *Darāmādī bar Muṭāla‘āt-e Ḥadīthī dar Dowrān-e Mu‘āṣir* (An Introduction to Contemporary Hadith Studies), Tehran: SAMT.
- Majlisī, Muḥammad Bāqir. (1403 AH / 1982 CE). *Biḥār al-Anwār* (Seas of Lights), edited by a team of researchers, Beirut: Dār Ihya’ al-Turāth al-‘Arabī, 2nd ed.
- Majlisī, Muḥammad Bāqir. (1404 AH / 1983 CE). *Mir‘āt al-‘Uqūl fī Sharḥ Akhbār Āl al-Rasūl* (Mirror of Intellects in Commentary on the Reports of the Prophet’s Family), ed. Sayyid Hāshim Rasūlī Maḥallātī, Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah, 2nd ed.
- Mālik bin Anas. (1425 AH / 2004 CE). *al-Muwatṭa’ al-Imām Mālik* (The Muwatta of Imam Mālik), ed. Muḥammad Muṣṭafā al-A‘ẓamī, Abu Dhabi: Zāyed bin Sulṭān Āl Nahyān Charitable & Humanitarian Foundation.
- Motzki, Harald, (1996) ‘Quevadis, Hadith- Forschung? Eine Kritische Untersuchung von G.H.A. Juynboll: “Nafi’ mawla of Ibn ‘Umar, his position in Muslim Hadith Literature”’. *Der Islam*.
- Motzki, Harald. (2000), “The Murder of Ibn Abī l-Ḥuqayq: on the Origin and Reliability of Some Maghāzī- Reports” in idem (ed.), *The Biography of Muḥammad: the Issue of the Sources*, Leiden: Brill.
- Motzki, Harald. (2005). “Dating Muslim Tradition: A Survey”, *Arabica*, 52:2.
- Muqāṭil bin Sulaymān. (1423 AH / 2002 CE). *Tafsīr Muqāṭil bin Sulaymān* (Exegesis of Muqāṭil bin Sulaymān), ed. ‘Abdullah Maḥmūd Shaḥātah, Beirut: Dār Ihya’ al-Turāth al-‘Arabī, 1st ed.

- Muslim bin al-Ḥajjāj. (1412 AH / 1991 CE). *Ṣaḥīḥ Muslim* (The Authentic Collection of Muslim), ed. Muḥammad Fu'ād 'Abd al-Bāqī, Cairo: Dār al-Ḥadīth, 1st ed.
- Nasā'ī, Aḥmad bin 'Alī. (n.d.)(1). *al-Sunan al-Kubrā* (The Major Sunan), ed. 'Abd al-Fattāḥ Abū Ghuddah, Aleppo: Maktab al-Maṭbū'āt al-Islāmiyyah.
- Nasā'ī, Aḥmad bin 'Alī. (n.d.)(2). *al-Mujtabā min al-Sunan* (The Selected from Sunan), ed. Bayt al-Afkār al-Duwaliyyah, Jordan: Bayt al-Afkār al-Duwaliyyah, 1st ed.
- Nūrī Ṭabarsī, Ḥusayn bin Muḥammad Taqī. (1408 AH / 1988 CE). *Mustadrak al-Wasā'il wa Mustanbaṭ al-Masā'il* (Supplement to Wasā'il and Derived Issues), Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt, 1st ed.
- Qummī Mashhadī, Muḥammad bin Muḥammad Ridā. (1368 SH / 1989 CE). *Tafsīr Kanz al-Daqa'iq wa Baḥr al-Gharā'ib* (Interpretation "Treasure of Subtleties & Sea of Wonders"), ed. Ḥusayn Dargāhī, Tehran: Ministry of Culture & Islamic Guidance, 1st ed.
- Qummī, 'Alī bin Ibrāhīm. (1404 AH / 1983 CE). *Tafsīr al-Qummī* (The Exegesis of al-Qummī), ed. Ṭayyib Mūsawī Jazā'irī, Qom: Dār al-Kitāb, 3rd ed.
- Rād, 'Alī. (1394 SH / 2015 CE). "Khāvarshenāsān va Ḥadīth-e Imāmīyah" (Orientalists and Imāmī Hadith), 'Ulūm-e Ḥadīth, no. 78, pp. 23–59.
- Ṣadūq, Muḥammad bin 'Alī bin Bābawayh. (1414 AH / 1993 CE). *al-I'tiqādāt al-Imāmīyah* (Imāmī Beliefs), Qom: Shaykh Mufid Congress, 2nd ed.
- Ṣadūq, Muḥammad bin 'Alī bin Bābawayh. (1416 AH / 1995 CE). *al-Khiṣāl* (The Traits), ed. 'Alī Akbar Ghaffārī, Qom: Society of Teachers, 5th ed.
- Ṣaffār, Muḥammad bin Ḥasan. (1404 AH / 1983 CE). *Baṣā'ir al-Darajāt fī Faḍā'il Āl Muḥammad ṣallāullah 'alayhim* (Insights into the Grades in the Virtues of the Family of Muḥammad), ed. Muḥsin 'Abbās 'Alī Kūcheh-Bāghī, Qom: Ayatollah Mar'ashī Najafī Library.
- Schacht, Joseph (1949), "A Revaluation of Islamic Tradition", *Journal of the Royal Asiatic Society*, pp 156-165.
- Suyūṭī, 'Abd al-Raḥmān bin Abī Bakr. (1421 AH / 2000 CE). *al-Itqān fī 'Ulūm al-Qur'ān* (The Perfected in the Sciences of the Qur'ān), ed. Fawwāz Aḥmad Zumarlī, Beirut: Dār al-Kitāb al-'Arabī.
- Ṭabarī, Muḥammad bin Jarīr. (1412 AH / 1992 CE). *Jāmi' al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān* (Comprehensive Elucidation of the Qur'ān; Tafsīr Ṭabarī), Beirut: Dār al-Ma'rifah, 1st ed.
- Tirmidhī, Muḥammad bin 'Īsā. (1419 AH / 1998 CE). *Sunan al-Tirmidhī* (The Sunnans of Tirmidhī), ed. Ahmed Muhammad Shākir, Cairo: Dār al-Ḥadīth, 1st ed.